

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

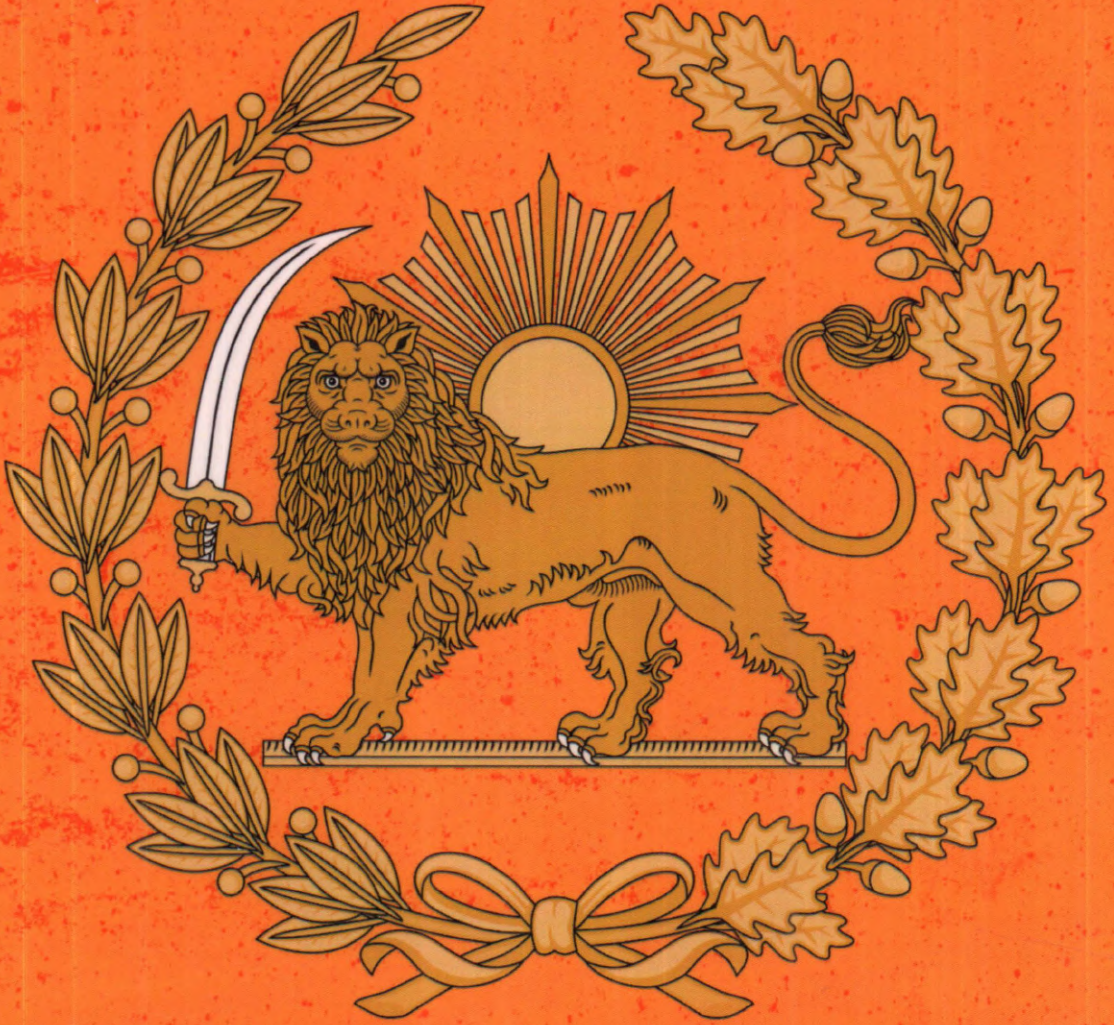
<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Safevi İmparatorluğu

Oğuz Türkoğlu

PARANA

Safevi İmparatorluğu

Oğuz Türkoğlu

PARANA

© 2022, Parana Yayınları

© Bu kitabın her türlü yayın hakları Fikir ve Sanat Eserleri
Yasası gereğince Parana Yayınlarına aittir.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 41839

Parana Yayınları: 127

Genel Yayın Yönetmeni: Emine Yıldızgil

Editör: Kemal Kaçamak

Kapak ve İç Tasarım: Mehmet Vural

Baskı: Nur Basım Yayın

Maltepe Mh. Davutpaşa Cd. Güven San. Sitesi
C Blok: 83/3 No: 258 Zeytinburnu / İstanbul

Tel: 0507 466 20 69

Sertifika No: 50926

ISBN: 978-625-7234-50-4

1. Baskı: Temmuz 2022

Parana Yayınları

Ömerli Mah. Hadımköy-Ömerli Cad

No:65 Kat:2 D:2 Arnavutköy/İstanbul

Tel: 0552 274 8070

İnternet: paranayayinlari.com

E-mail: paranayayinlari@hotmail.com

SAFEVÎ İMPARATORLUĞU

I. SİYASÎ TARİH

Adını merkezi Erdebil'de bulunan Safeviyye tarikatının pîri Şeyh Safiyyüddin'den almıştır. Safiyyüddin'in etnik kökeni belirsizdir. Bununla birlikte özellikle Safevî Devleti'nin kurulmasından sonra yazılan eserlerde onun Hz. Ali soyundan geldiği ve yedinci imam Mûsâ el-Kâzım'a dayandığı ileri sürülmüştür. Hamdullah el-Müstevfi'ye göre Şeyh Safiyyüddin, Şâfiî mezhebinden olup gençliğinde Şeyh İbrâhim Zâhid-i Geylânî'ye bağlanmıştı. Erdebil'de kurduğu tekke kısa sürede şöhrete kavuştu. İlhanlı hükümdarı tekkeye büyük saygı göstermekle kalmayıp gelirler tahsis etti. Safiyyüddin'in ölümünden (735/1334) sonra tarikat şeyhliğine önce oğlu Sadreddin, ardından onun oğlu Hâce Ali geçti. Böylece tasavvuf gelenekle-

rine aykırı olarak tarikat şeyhliği babadan oğula intikal etti. Hâce Ali'nin Şiîliğe temayülü tarikatın mahiyetini değiştirdi. Timur'un Anadolu seferinden dönerken Hâce Ali'yi ziyaret etmesi onun nüfuzunu daha da arttırdı. Bu sayede tarikat etraftaki ülkelerde faaliyetlerini rahatça yürütme imkânı buldu. Hâce Ali'den sonra tarikatın başına sırasıyla Şeyh Şah İbrâhim ve Şeyh Cüneyd-i Safevî geçti. Ancak Cüneyd'in şeyhliğine karşı çıkan amcası Şah Câfer, Karakoyunlular'la iş birliği yaparak onu Erdebil'den uzaklaştırdı. Şirvanşahlar ile yaptığı savaşta öldürülen (864/1460) Cüneyd'in ardından Safevî müridleri Haydar'a tâbi oldular. Şeyh Haydar, Erdebil'e giderek irşad faaliyetlerine devam etti. Anadolu, Suriye ve Azerbaycan'da bulunan Safeviye tarikatının takipçileri Şeyh Haydar'ı ziyaret için büyük kafileler halinde Erdebil'e geliyor ve tekkeye maddî destek sağlıyorlardı. Müridleri hızla artan Haydar tarikatın simgesi olarak onlara on iki dilimli kırmızı renkli başlıklar giydirdi. Böylece hem gücünü açığa vurmuş hem de müridlerinin tefrik edilmesini sağlamış oldu. Safevî tarikatının takipçileri "kızılbaş" adıyla anılmaya başlandı. Haydar, babasının intikamını almak için kuzeydeki gayri müslim Çerkezler üzerine akınlar yaparak elde ettiği ganimetleri müridleri arasında paylaştırdı. Bu sayede etrafında sadece müridleri değil aynı zamanda ganimet yoluyla kazanç sağlamaya çalışan kişiler de toplanmaya başladı. Çerkezler'den vergi almakta olan Şirvanşah Ferruh Yesâr, Haydar'a karşı Akkoyunlu Hükümdarı Yâkub Bey'den yardım istedi. Derbend yakınlarında meydana gelen savaşta Akkoyunlular, Haydar'ı öldürüp (893/1488) cesedini Tebriz'e getirerek halka teşhir ettiler. Haydar'ın

oğulları Ali, İbrâhim ve henüz çok küçük olan İsmâil'i anneleriyle birlikte İstahr Kalesi'ne hapsedtiler. Akkoyunlu şehzadeleri arasında başlayan taht mücadelesinde kendisine Safevi müridlerinden destek bulmaya çalışan Rüstem Bey, 898'de (1493) Haydar'ın çocuklarını İstahr'dan Tebriz'e getirtti. Daha önce iki defa şeyhlerini kaybeden kızılbaşlar bu defa Sultan Ali'nin etrafında toplandı. Bu gelişmeler Akkoyunlular'ı rahatsız edince Ali Erdebil yolunda öldürüldü. Kızılbaşlar Haydar'ın küçük oğlu İsmâil'i Erdebil'e götürüp gizlediler. Ancak Akkoyunlu takibi devam edince bu defa Gîlân'a kaçırıp bölgenin ileri gelenlerinden Şemseddin Muhammed b. Yahyâ el-Lâhîcî'ye emanet ettiler. İsmâil burada geçirdiği sekiz yıl müddetince Şemseddin el-Lâhîcî'den Kur'an, kelâm ve hadis dersleri aldı; Şiîliğin esaslarını öğrendi.

Üçüncü defa olarak şeyhlerini kaybeden ve ağır darbeler alan Safevîler küçük yaştaki İsmâil'e bağlanmakta tereddüt göstermediler. Akkoyunlu şehzadeleri arasında devam eden taht kavgaları İran'da tam bir istikrarsızlık doğurup her bölgede mahallî otoriteler görülmeye başlayınca kızılbaş Türkmen aşiretlerinin reisleri İsmâil'in ortaya çıkması için uygun ortamın oluştuğuna kanaat getirdiler. Öte yandan Akkoyunlu ülkesi Elvend ve Murad arasında paylaşılmış, Diyarbekir merkez olmak üzere Azerbaycan Elvend'in, Bağdat merkez olmak üzere Irâk-ı Acem ve diğer yerler Murad'ın hâkimiyetine geçmişti. On üç yaşında Lâhîcân'dan ayrılan İsmâil Erdebil'e geldi. Ancak burada mukavemetle karşılaşınca müridlerinin çoğunlukta olduğu Anadolu'ya yöneldi. Erzincan'da Ustaclu (Ustacalu) Türkmenleri onu coşkuyla karşıladılar. Burada iken her tarafa haber gönderilerek İsmâil'in

şahlık mücadelesine giriştiği bildirildi. Avşar, Çepni, Ustaclu, Dulkadır, Rumlu, Şamlu, Tekelü Türkmenleri başta olmak üzere kızılbaş Türkmenler, İsmâil'in etrafında toplanmaya başladı. İsmâil'in yanındakilerin asıl amacı Orta Anadolu'da siyasi birlik kurmaktır. Fakat Osmanlılar'ın sert tedbirler alarak kızılbaş elebaşlarının ve önde gelen yandaşlarının yollarını kesmesi umulan ölçüde destek gelmesini önledi. Kızılbaşlar bir süre Erzincan yöresinde bekledikten sonra Tebriz'e yöneldiler. Önce Şirvanşahlar'ın ülkesine taarruz edilerek Şirvanşah Ferruh Yesâr mağlûp edildi. 907'de (1501) az bir kuvvetle Akkoyunlu Sultanı Elvend'in 30.000 kişilik ordusu Şerûr yakınlarında yapılan savaşta ağır bir yenilgiye uğratıldı. Elvend Diyarbekir'e kaçtı. İsmâil Tebriz'e girerek tahta oturdu. On iki imam Şiîliğini resmî mezhep ilân etti. Hutbelerde Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a lânet okunmasını emretti. Tebriz'de Akkoyunlu hânedan ailesine karşı katliamlara girişti. Hatta mezarları açtırarak kemikleri yaktırdı. 909'da (1503) Irâk-ı Arab ve Fars hâkimi Murad Bey'e karşı yürüyen Şah İsmâil yine az bir kuvvetle Hemedan yakınlarında yapılan savaşta üstün geldi. Murad önce Bağdat'a kaçtı; burada tutunamayınca Dulkadırlı Alâüddevle Bey'e sığındı. Şah İsmâil, 1504'te sadık adamlarından Aykutoğlu İlyas Bey'in Fîrûzkûh bölgesinin hâkimi Hüseyin Kiyâ Çelavî tarafından öldürülmesi üzerine Fîrûzkûh'a yürüdü. Bölgenin önemli kaleleri olan Gülhandan, Fîrûzkûh ve Asta ele geçirildi. Aslında Şîa mezhebinden olan Hüseyin Kiyâ öldürüldü. Bu sırada Safevîler'den kaçarak bölgeye sığınmış olan Musullu Türkmenler kılıçtan geçirildi. Bu zaferin ardından Mâzenderan, Lâhîcân ve Cürcân hâkimleri Şah İsmâil'e

gelip ona biat ettiler. Böylece Safevîler'in sınırları Hazar denizi kıyılarına ulaştı. Şah İsmâîl, bu esnada Yezd'e saldıran Eberkûh hâkimi Muhammed Kere'yi bertaraf ettikten sonra Yezd'e girip ahalinin bir bölümünü kılıçtan geçirdi; aynı yıl Horasan da hâkimiyet altına alındı. Öte yandan Dulkadıroğlu Alâüddeve Bey'in kendisine sığınmış olan Murad Bey'i yeniden Akkoyunlu tahtına oturtmak amacıyla Diyarbekir'i ele geçirmeye çalıştığı haberi gelince Şah İsmâîl 912'de (1507) Erzincan'a yöneldi. Osmanlı topraklarına girerek Kayseri üzerinden Maraş'a ulaştı. Dulkadıroğulları mukavemet göstermeyip dağlara çekilince Maraş ve Elbistan'ı tahrip ederek Tebriz'e döndü. Diyarbekir ve yöresi Safevîler'e bağlanmış oldu. Ertesi yıl Bağdat hâkimiyet altına alındı.

Şah İsmâîl'in ülkenin batıdaki toprakları ile meşgul olmasından istifade eden Özbekler (Şeybânîler) Horasan'ı ele geçirmişler, hâkimiyetlerini Kirman'a doğru yaymaya çalışıyorlardı. Horasan'a yürüyen Şah İsmâîl, Özbekler'i ağır bir yenilgiye uğrattı (916/1510). Merv ve Herat hâkimiyet altına alındı. Şah İsmâîl, Şeybânî Han'ın başını kestirerek Osmanlı Sultanı II. Bayezid'e gönderdi. Ertesi yıl Anadolu'da Teke Türkmenleri, Osmanlılar'a karşı isyan edip Şah İsmâîl'in hizmetine girmek amacıyla İran'a yöneldiler. Osmanlı ordusu bu isyanı bastırmakta etkili olamadı. Türkmenler, Sivas yakınlarında yaptıkları savaşta reislerini kaybetmiş olmalarına rağmen İran'a ulaşmayı başardılar. Ancak Şah İsmâîl, onların Erzincan yakınlarında ticaret kervanlarına saldırmış olmalarına hiddetlenerek aşiret reislerini öldürttü. Türkmenler'i de kızılbaş beyleri arasında paylaştırdı. 1512'de Özbekler, Horasan'a saldırıp Herat'a kadar olan yerleri alınca Şah

İsmâil, Özbekler'in üzerine yürüyüp Horasan bölgesiyle Herat ve Belh şehirlerini geri aldı. Safevîler'e karşı isyan halinde olan Nesâ ve Ebîverd itaat altına alındı (919/1513).

Osmanlı Padişahı II. Bayezid, Şah İsmâil'in Tebriz'e hâkim olup tahta çıkması üzerine ona elçiler göndererek tebrik etmiş, ancak Şah İsmâil'in Anadolu topraklarına olan ilgisi sürmüştü. 1512'de Nûr Ali Halîfe Rûmlu kızılbaş Türkmenler'i Safevîler'e bağlamak amacıyla Anadolu'ya gönderildi. Tokat yakınlarında bir Osmanlı birliğini yenilgiye uğratan Nûr Ali Halîfe, Tokat'ta Şah İsmâil adına sikke kestirdi. Bu arada II. Bayezid'in hal'inden sonra tahta geçmiş olan Yavuz Sultan Selim'e muhalefet eden Şehzade Ahmed'in oğlu Murad adamlarıyla birlikte Safevîler'e sığındı. Şah İsmâil ona Fars eyaletinde timarlar verdiyse de genç şehzade İsfahan yakınlarında vefat etti. Öte yandan Diyarbekir hâkimi Muhammed Han Ustaclu, Memlûk ve Dulkadır kuvvetlerine karşı kazanılan küçük başarılarla yetinmeyerek Yavuz Sultan Selim'e hakaretamiz ifadelerle dolu bir mektup gönderdi. Bütün bunlar Osmanlı Devleti'nin Safevîler'e karşı harekete geçmesine sebep oldu.

Yavuz Sultan Selim, Anadolu'daki kızılbaşların harekete geçme ihtimaline karşı tedbir aldıktan sonra büyük bir ordu ile İran'a yürüdü. Erzincan üzerinden Tebriz'e doğru ilerledi. Hoy yakınlarındaki Çaldıran ovasında yapılan savaşta Safevîler yenildi (2 Receb 920 / 23 Ağustos 1514). Şah İsmâil savaş meydanını terkedip Dergezîne çekildi. Kızılbaş reislerinin pek çoğu savaş meydanında öldü. Yavuz Sultan Selim Tebriz'e girdi. Burada bir hafta kaldıktan sonra Amasya'ya çekildi. Tebriz'de bulunan

sanatkârların büyük kısmını İstanbul'a yolladı. Ardından Kemah, Harput ve Diyarbekir Osmanlılar'ın eline geçti. Çaldıran mağlûbiyeti Şah İsmâîl'in yenilmezliği inancına büyük darbe vurdu. Bâbü'r Şah, Kandehar ve Belh'i ele geçirdi. Ubeydullah Han Horasan'a saldırdı. Buna karşılık Şah İsmâîl, Emîr Han Musullu'yu oğlu Tahmasb'a lala yaparak Horasan'a gönderdi. Diğer kızılbaş reisleri ülkede yer yer ortaya çıkan isyan hareketlerinin bastırılmasıyla meşgul oldu. Şah İsmâîl'in Osmanlılar'a karşı Avrupalı devletlerle ittifak kurmaya çalışması elçilerin zamanında yerine ulaşamaması yüzünden gerçekleşmedi. Şah 23 Mayıs 1524'te ölümüne kadar sakin bir hayat sürdü. Şah İsmâîl Azerbaycan, Horasan, Fars, Irâk-ı Acem, Kirman ve Hûzistan'ı kendisine bağlamış; Belh, Kandehar ve Diyarbekir ise zaman zaman Safevî hâkimiyetinde kalmıştı.

I. Tahmasb küçük yaşta tahta geçtiğinde ülke doğudan ve batıdan baskı altına alınmıştı. Kızılbaş reisleri arasında devlet kademelerinde etkinliklerini arttırmak amacıyla kuvvetli bir rekabet bulunuyordu. Şah İsmâîl zamanındaki şaha tam bir itaatle bağlanma anlayışı büyük ölçüde sarsılmıştı. Bu yüzden onun saltanatının ilk yılları iç mücadeleler ve merkezî otoritenin tesis edilmesiyle geçti. Şah İsmâîl'in ölümünden sonra emîrülümerâlık makamına yükselen Dîv Sultân-ı Rûmlu devlet işlerini bütünüyle ele geçirdi. Ancak bu durum uzun sürmedi. 932'de (1526) Kuzeybatı İran'da başlayan iç karışıklıklar kısa sürede bütün İran'a yayıldı. Bu mücadeleler sırasında Ustaclular ağır bir darbe alırken Tekelü aşiretinin gücü arttı. 1527'de Dîv Sultân-ı Rûmlu'nun öldürülmesinin ardından iktidar Tekelü aşiretinden Çuha Sultan'a geçti. 1530'da Şamlular ile Tekelüler arasında meydana gelen

savaşta Çuha Sultan öldürüldü. Hüseyin Han Şamlu onun yerine geçti, ancak o da üç yıl sonra ortadan kaldırıldı.

Öte yandan doğuda ve batıda ülkenin sınırları tehdit altında idi. Eskiden beri Horasan'a hâkim olmaya çalışan Özbekler iç karışıklılardan istifade ederek Şah İsmâîl'in ölümünden hemen sonra saldırıya geçmişti. 1524'ten 1536'ya kadar defalarca Horasan'a saldıran Ubeydullah Han nihayet Timurlular devrinin en önemli şehirlerinden olan Herat'ı ele geçirdi. Ancak Şah Tahmasb'ın büyük bir ordu ile Horasan'a yürümesi üzerine bölgeyi terketti. Safevîler herhangi bir direnişle karşılaşmadan Herat'ı ve çevresini geri aldı. Kandehar'a giden Şah Tahmasb burayı zaptettikten sonra Kaçar Budak Han'ı vali tayin edip Herat'a döndü. Kandehar ertesi yıl tekrar Safevîler'in elinden çıktı. 951'de (1544) Bâbü'r'ün oğlu Hümayun, Tahmasb'dan aldığı yardımlara karşılık Kandehar'ı Safevîler'e teslim ettiyse de şehir kısa bir süre sonra elden çıktı ve 965'te (1558) yeniden Safevî hâkimiyetine girdi.

Batıda Osmanlılar Azerbaycan'ı tehdit altına almışlardı. 1531'de Tekelü aşiretinin iktidardan uzaklaştırılması üzerine Osmanlı Devleti'ne sığınmış olan eski Azerbaycan beylerbeyi Ulama Han, Kanûnî Sultan Süleyman'ı İran'da meydana gelen iç karışıklılarla Özbekler'in saldırıları konusunda bilgilendirdi ve onu İran'a sefer düzenlemeye ikna etti. Osmanlı sultanı Ulama Han'ı paşa unvanıyla Bitlis'e gönderdi. Osmanlılar'ın bu tutumundan rahatsız olan Bitlis hâkimi Şeref Han bölgesindeki kaleleri Rujeki ağalarının muhafazasına verip Tahmasb'a sığındı. Sünnî İslâm dünyasının koruyuculuğu misyonunu üstlenen ve Safevîler'i büyük bir tehdit unsuru olarak gören Kanûnî

Sultan Süleyman bu olayları bahane edip Tebriz Seferi'ne çıktı. Vezîriâzam Makbul İbrâhim Paşa, Tebriz'e yürüyerek burayı ele geçirdi (941/1534). Kanûnî Sultan Süleyman iki ay sonra Tebriz'e geldi. Bu sırada Tahmasb, Özbekler ile savaş halinde idi ve Şamlular da ayaklanmıştı. Dul-kadırlı ve Tekelü Türkmenleri'ne mensup bazı grupların Osmanlılar'a katılması kızılbaşların mukavemetini biraz kırdıysa da kışın erken bastırması yüzünden Kanûnî Sultan Süleyman Bağdat'a çekildi ve burayı herhangi bir direnişle karşılaşmadan ele geçirdi. Buna karşılık Şah Tahmasb da Tebriz ve çevresini geri aldı. Daha sonra Şah Tahmasb'ın Osmanlılar'a barış teklifleri olduysa da Kanûnî Sultan Süleyman bunları dikkate almadı.

Şah I. Tahmasb'a karşı isyan hareketine girişen Safevî şehzadesi Elkas Mirza başarısız olunca İstanbul'a sığındı ve Kanûnî Sultan Süleyman'ı İran'a karşı yeniden harekete geçmeye teşvik etti. 954'te (1547) başlayan İran seferi Elkas Mirza'nın vaadlerinin gerçekleşmemesi yüzünden beklenen faydayı sağlamadı, hatta onun gözden düşmesine sebep oldu. 1549'da Erdelân yakınlarındaki Mihribân Kalesi'ne sığınmak zorunda kalan Elkas Mirza burada Safevîler tarafından yakalanarak Kahkaha (Alamut) Kalesi'ne hapsedildi ve bir yıl sonra zehirlenerek öldürüldü. 961'de (1554) Osmanlılar'ın İran'a yöneldiği haberi üzerine Şah Tahmasb, Kanûnî Sultan Süleyman'a elçiler gönderdi. Mektuplar teâti edilmek suretiyle 1555 yılından itibaren Osmanlılar'la barış dönemi başladı. Şehzade Bayezid'in İran'a sığınması ilişkilerde küçük bir krize yol açıtıysa da onun Osmanlılar'a teslimi ve katledilmesinin ardından yeniden eski duruma dönüldü.

Öte yandan Osmanlılar'a karşı İran'dan destek sağlamayı düşünen Avrupalı devletler, elçiler gönderip Safevîler'i Osmanlılar'a karşı kışkırtmaya çalıştıysa da Şah Tahmasb bunlara fazla itibar etmedi. Habsburg İmparatoru V. Karl tarafından Şah İsmâîl'e gönderilen elçi onun ölümünün ardından İran'a ulaşmış ve mektubu Şah Tahmasb'a sunmuştu. 1571'de İnebahtı Deniz Savaşı'ndan biraz sonra Papa Pius, Tahmasb'a elçiler yollayarak kendilerinin karadan ve denizden Osmanlılar'a karşı harekete geçeceklerini, bu arada Safevîler'in de Suriye ve Irak'a saldırarak daha önce kaybettikleri toprakları geri alabileceklerini bildirdi; ancak bu teklif de Safevî hükümdarınca makbul karşılanmadı. Hint denizinde Osmanlılar'la mücadele halinde olan Portekizliler'in 958 (1551) ve 982'de (1574) girişimleri de Şah Tahmasb tarafından geri çevrilmişti.

Şah I. Tahmasb'ın 984'te (1576) zehirlenerek ölümü üzerine tahta kimin geçeceği hususunda yeniden rekabet başladı. Ustaclular'ın desteğiyle Haydar Mirza tahta oturdu. Fakat Avşar, Rumlu ve Türkmen beylerinin muhalefetiyle tahttan indirildi ve yerine II. İsmâîl geçti. II. İsmâîl kısa süren saltanatında kendisine rakip olarak gördüğü kardeşlerini ortadan kaldırdı. Bu sırada henüz altı yaşında olan Herat hâkimi Abbas Mirza, onu öldürmeye gelen Ali Kuli Hân-ı Şamlu'nun tereddüt göstermesi sayesinde ölümden kurtuldu. II. İsmâîl'in 13 Ramazan 985'te (24 Kasım 1577) ölümü pek çok yönden karanlıkta kaldıysa da gerek saray çevresinde gerekse halk arasında memnuniyetle karşılandı. Bu esnada Şîraz'da bulunan Muhammed Hudâbende Kazvin'e gelerek tahta geçti (3 Zilhicce 985 / 11 Şubat 1578). II. İsmâîl'in kar-

deşlerini öldürttüğü ve Safevî tahtının vârisi kalmadığı haberini alan Özbek Celâl Han büyük bir ordu ile İran topraklarına girip Meşhed'e kadar ilerledi. Ancak Meşhed hâkimi Murtaza Kulı Hân-ı Pürnek ile yaptığı savaşta hayatını kaybetti.

İran-Osmanlı sınır boylarında yaşayan Kürtler, II. İsmâil'in ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklıktan faydalanıp Osmanlılar'ı İran topraklarına saldırmaları için kışkırtmaya başladılar. Şirvan şahı da Sünnî mezhebine geçtiğini bildiren bir elçilik heyetini İstanbul'a göndererek Safevîler'e karşı Osmanlılar'dan yardım istedi. Bu durum 1555'te yapılan barışın bozulmasına ve Osmanlılar'ın İran'a saldırmasına yol açtı. Sokullu Mehmed Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen III. Murad, Vezir Lala Mustafa Paşa'yı İran üzerine gönderdi. Tebriz, Güney Kafkaslar, Karabağ, Azerbaycan, Luristan gibi batı toprakları Osmanlılar'ın eline geçti. Bu gelişmeler, kızılbaş Türkmen kabileleri arasındaki çekişmelerin bir müddet ortadan kalkmasına ve devletin yeniden toparlanma sürecine girmesine ortam oluşturdu. Ferhad Paşa ve Özdemiroğlu Osman Paşa kumandasındaki Osmanlı ordularının Azerbaycan topraklarına girmesi üzerine Hamza Mirza zayıf bir ordu ile karşı koymaya çalıştı. Osmanlılar Tebriz'e girdi (1585). Hamza Mirza, Tebriz'i geri alamadığı gibi 994'te (1586) ordugâhta öldürüldü. Onun ölümü Abbas Mirza'nın tahta geçmesinin yolunu açtı. Ancak bu durum Türkmen reisleri arasındaki iç mücadelelerin yeniden canlanmasına sebep oldu. Abbas Mirza, Ustaclu Mürşid Kulı Han'ın desteğiyle Kazvin'e gelerek tahta oturdu (Ekim 1587). Tahtını yeniden ele geçirmek için bazı teşebbüslerde bulunduysa da başarılı

olamayan Muhammed Hudâbende Kazvin'de öldü (1596).

I. Abbas tahta geçince ilk iş olarak iç problemleri halletmek amacıyla orduda geniş bir ıslahata girişti. Öncelikle kızılbaş reislerinin gücünü kırmak için Şahseven adıyla yeni askerî birlikler meydana getirdi. Bu yeni ordu şaha sadık olduğunda şüphe olmayan kızılbaş Türkmenler'den başka Gürcü, Çerkez, Ermeni ve diğer Kafkas halklarından küçük yaşta İran'a gelen gulâmlarla savaşlarda esir düşüp İslâmiyet'i seçenlerden oluşuyordu. Bunların başına daha önce İslâm'a girmiş olan Ermeni asıllı Allahverdi Han getirildi. Ayrıca tüfekçiyan ve topçuyan adıyla ateşli silâhları kullanabilen birlikler kuruldu. Her ne kadar bu birliklerin oluşturulmasında İngiliz elçileri Sherley kardeşlerin etkili olduğu söylenirse de bu husus açık değildir. Esasen Safevîler daha Şah İsmâîl döneminden itibaren ateşli silâhlara âşina idi. Yeni askerî sistemin dışında kalan kızılbaş Türkmenler, gerek ateşli silâhları kullanmaktan hoşlanmamaları gerekse siyasal ve ekonomik güçlerini kaybetmiş olmalarından dolayı etkinliklerini hızla yitirdiler. Yine de Safevî Devleti'nin son zamanlarına kadar, hatta Nâdir Şah döneminde bile Safevî ordusu içindeki varlıklarını sürdürdüler.

Şah I. Abbas'ın dış politikada karşı karşıya kaldığı en önemli mesele İran'ın doğuda ve batıda toprak kayıplarına uğramış olmasıydı. Osmanlılar'ın Azerbaycan üzerindeki baskıları artmıştı. Çok geçmeden Gence, Osmanlılar'ın eline geçti (1 Eylül 1588). 998'de (1590) İstanbul'da imzalanan Ferhad Paşa antlaşmasıyla Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan, Şirvan, Karabağ, Gence, Bağdat, Luristan, Kürdistan, Tebriz, Karacadağ, Nihâvend, Şehrizer bölgeleri

Osmanlı hâkimiyetine girdi. Ayrıca Osmanlılar, İran'da okunan hutbelerde ilk üç halifeye lânet edilmemesi şartını koydurdular. Bu antlaşma ile batı yönünden gelecek tehlikeler ortadan kalktığı için Şah Abbas doğuya yönelip Horasan'ı ellerinde tutmakta olan Özbekler'in üzerine yürüdü. 1598'de Herat, Nişâbur ve Meşhed'i geri alarak hâkimiyetini Belh, Merv ve Esterâbâd'a kadar genişletti. Ancak iki yıl sonra Bâkî Muhammed Han Belh'i geri aldı. Safevî ordusu ağır kayıplar vermesine rağmen Merv, Herat, Nesâ, Ferah ve Sebzevâr (Beyhak) şehirlerini topraklarına kattı. Ardından Özbekler ile uzun bir barış dönemine girildi. Öte yandan 1602'de Bahreyn, Dağıstan, 1606'da Gence, 1608'de Şirvan ve Gürcistan Safevîler'in hâkimiyetine girdi. 1622'de Portekizliler, İngilizler'in desteğiyle Hürmüz'den uzaklaştırıldı.

Özbek tehlikesini bertaraf ettikten sonra yeniden batıya yönelen I. Abbas Azerbaycan, Nahcivan ve Revan'ı geri aldı. Osmanlı serdarı Cigalazâde Sinan Paşa'yı Tebriz'de yenilgiye uğrattı. Osmanlılar'la 1021'de (1612) İstanbul'da yapılan barışa aykırı olarak askerî harekâta devam edip Kerkük, Şehrizar, Kerbelâ, Necef ve Bağdat'ı ele geçirdi (1033/1624). Böylece İran en geniş sınırlarına ulaştı. Dış tehlikelerin bertaraf edilmesine paralel olarak İran'da neredeyse bağımsız hareket eden mahallî hâkimler de ortadan kaldırıldı. Böylece Mâzendarân, Gîlân, Lâhicân, Lâr gibi pek çok mahallî hânedana son verildi. Osmanlılar karşısında alınan yenilgiler sebebiyle I. Abbas'ın başşehri 1598'de Kazvin'den İsfahan'a taşınmasından sonra bu şehir gerek sanat gerekse ticaret bakımından büyük bir gelişme göstermeye başladı. Savaş esiri olarak İran'a getirilmiş olan Gürcüler ile Culfa bölgesinde bulunan Ermeniler'in

büyük bir bölümü İsfahan'da iskân edildi. İngiliz ve Hollandalı tüccarların başşehirde temsilcilik açmalarına izin verildiği gibi bunlara geniş kapitülasyonlar tanındı.

I. Abbas 1038'de (1629) vefat ettiğinde tahta geçecek kardeşi ve oğlu yoktu. Çünkü şehzadelerin bir kısmı kör edilmiş, bazıları taht iddiasında bulunma ihtimaline karşı öldürülmüştü. Bu sebeple torunu Sam Mirza (Safî Mirza'nın oğlu), Şah Safî adıyla tahta oturdu. O da devlet adamlarına ve şehzadelere karşı acımasızca davranıp pek çok önemli şahsiyeti idam ettirdi. Avusturya ile barış antlaşması yapmış olan Osmanlılar İran'a saldırdı. 1045'te (1635) Revan Osmanlılar'a geçtiyse de kısa süre sonra Şah Safî tarafından geri alındı. Bu zaferin ardından Safevîler'in barış teklifi Bağdat'ı geri almak niyetinde olan Osmanlılar tarafından reddedildi. 1048'de (1638) Bağdat IV. Murad tarafından ele geçirildi. 1049'da (1639) Osmanlılar'la imzalanan Kasrîşîrin (Zühab) Antlaşması, Osmanlı-İran sınırını geniş ölçüde belirlediği gibi iki ülke arasında uzun süreli bir barış döneminin de başlangıcı oldu. Öte yandan Özbekler'in Horasan'a defalarca yaptıkları akınlar yağma ve talan dışında etkisiz kaldı.

Şah Safî'nin 1052'de (1642) otuz bir yaşında âniden ölümü üzerine henüz on yaşlarında olan oğlu Muhammed Mirza, II. Abbas adıyla tahta geçti. 1058'de (1648) Afganistan'a ordu sevk ederek Kandehar ve etrafındaki kaleleri hâkimiyeti altına aldı. Bâbürlüler'in karşı saldırıları 1063'e (1653) kadar sürdüyse de başarılı olmadı. Öte yandan Basra körfezindeki etkinliklerini arttırmaya çalışan Hollandalılar yeni kapitülasyonlar elde etti. Ardından Fransızlar da II. Abbas'ın ölümüne yakın bazı

imtiyazlara sahip oldular.

II. Abbas'ın 1077'de (1666) vefatından sonra oğlu Safi Mirza, Şah Süleyman adıyla tahta geçti. O da selefleri gibi tahttan indirilme korkusu ile saray ileri gelenlerine karşı katı bir tutum içine girip pek çok kişiyi öldürttü. Barışçı bir dış politika takip ederek İran'ı savaştan uzak tuttu. Kişm adasını işgal edip Benderabbas'ı topa tutan Hollandalılar'a karşı asker sevk etmek yerine müzakere yolunu seçti. Bununla birlikte Safevî Devleti'nin Şah Safi döneminde başlayan çöküşü Şah Süleyman zamanında daha da hızlandı. Onun 1105'te (1694) vefatının ardından yerine oğlu Sultan Hüseyin Mirza tahta geçti. Yeni hükümdar her ne kadar zühd ve takvâ sahibi bir kişi olarak tanınıyorsa da kısa süre sonra eğlence ve işrete daha fazla zaman ayırmaya başladı. Bu durum sarayın masraflarını iyice arttırdı. 1698'de ülkenin doğusunda bulunan Belûcîler ayaklandı. Sultan Hüseyin Şah bu ayaklanmayı ancak Gürcü Prensi II. Giorgi'nin yardımı ile bastırabildi. Bu gelişmeler saraydaki Gürcü nüfuzunu daha da güçlendirdi. Şahın 1706'da Kum ve Meşhed'i ziyaret amacıyla 60.000 kişilik bir kabile ile ayrılmasından sonra kardeşi Abbas Mirza isyan ettiyse de yine Gürcü beylerinden Keyhusrev tarafından isyan bastırıldı. 1709'da Galzay Afganlıları, Mîr Veys kumandasında Kandehar'ı işgal etti. Safevî kuvvetleri arasındaki Gürcü-kızılbaş çekişmesi yüzünden Kandehar geri alınamadı. 1715'te Abdâlî Afganlılar, Herat'ta isyan çıkarıp Meşhed'i kuşattılar. Şah bunlara karşı üç ordu gönderdiyse de başarılı olamadı. 1718'de yeni bir ordu hazırlamak bahanesiyle Kazvine geçti. Bu arada Mîr Veys'in 1715'te ölümünden sonra Afganlılar'ın başına geçen Mîr Mahmûd, Abdâlî

Afganlıları'nı yendi. Şah onu Hüseyin Kulı unvanı ile Kandeher valisi tayin etti. Ancak Mahmûd şaha sadık kalmayıp Kirman'ı ve ardından Meşhed'i zaptetti. 1722'de İsfahan yakınlarında Safevî ordusunu ağır bir yenilgiye uğratıp başşehir kuşattı. Sultan Hüseyin Şah 30 Muharrem 1135'te (10 Kasım 1722) kayıtsız şartsız teslim olmak zorunda kaldı. Böylece Afganlılar, İran'ın resmî hâkimi durumuna geldiler. Öte yandan Kazvin'e kaçmış olan Şehzade Tahmasb, II. Tahmasb unvanı ile şahlığını ilân etti. İran'daki Afgan hâkimiyeti sathî idi ve Tebriz, Kazvin, Yezd gibi şehirler direnmeye devam ediyordu. Mîr Mahmûd Han 1725'te yeğeni Eşref Han tarafından devrildi. Diğer taraftan Osmanlılar, İran'da meydana gelen gelişmelere kayıtsız kalmayarak Safevî hükümdarını yeniden tahta geçirmek amacıyla Afganlılar'ın üzerine yürüdü. Eşref Han, savaşa yanaşmayıp İran'ın batı ve kuzeybatı topraklarının bir kısmını Osmanlılar'a terkederek barış imzaladı.

Avşarlar'ın Kırıklı obasına mensup olan Nâdir 1726'da Esterâbâd bölgesine yerleşmiş olan II. Tahmasb'a katıldı. Öncelikle kabileler arasındaki çatışmalara son verdi. 1727-1729 yıllarında Herat'ta Abdâlî Afganlıları ile savaştıktan sonra İsfahan'a yürüyüp şehre girdi. Aralık 1729'da Eşref'i Şîraz yakınlarında yenilgiye uğratarak İran'dan çıkardı. Böylece İran'daki Afgan hâkimiyeti sona erdi. 1733'te muhasara ettiği Bağdat'ı zaptedemediyse de Gence, Tiflis ve Erivan'ı topraklarına kattı. Ruslar'la da başarılı bir şekilde mücadele edip 1735 tarihli Gence Antlaşması ile Derbend ve Bakü'yü geri aldı. Bu arada Nâdir Han Avşar 1732'de II. Tahmasb'ı tahttan indirerek onun oğlu III. Abbas'ı tahta geçirdi. Ancak Abbas'ın ço-

cuk yaşıta olmasından faydalanarak 1736'da Nâdir Şah unvanı ile tahta geçti. Böylece 1722'den beri zaten fiilen sona ermiş olan Safevî Devleti tamamen ortadan kalktı.

SAFEVÎ HÜKÜMDARLARI

Şah İsmâil	904 (1501)
Tahmasb I	930 (1524)
İsmâil II	984 (1576)
Muhammed Hudâbende	985 (1578)
Abbas I	995 (1587)
Şah Safi I	1038 (1629)
Abbas II	1052 (1642)
Safi II (Şah Süleyman)	1077 (1666)
Hüseyin Mirza	1105 (1694)
Tahmasb II	1135 (1722)
Abbas III	1144-1148 (1732-1736)

II. İDARE ve TEŞKİLÂT

Safevî Devleti'nin kurulması İran tarihi için dönüm noktası olmuştur. Bu tarihe kadar küçük çaplı ve mahallî beylikler tarafından temsil edilen Şiîlik, Safevîler'le birlikte İran'ın resmî mezhebi haline gelmiş, devlet eliyle hızlı bir Şiîleştirme politikası takip edilmiştir. Şiî ezanı tesis edilmiş, hutbelerde ilk üç halifeye ve Hz. Âişe'ye lânet okunması gelenek haline gelmiştir. Muhammed Hudâbende zamanında bu gelenek yasaklandığı gibi

bu tür davranışların ortadan kalkması için tedbirler alınmış, fakat onun tahttan indirilmesinin ardından yeniden başlamıştır. Devlet kademelerinde yapılan görevlendirmelerde samimi Şiîler'e öncelik verilmiştir. Şiîliğin her alanda geniş tesirlerine karşılık İran Devleti kavramı Safevîler'in ilk dönemlerinde biraz müphem kalmıştır. Her ne kadar Osmanlılar'ın İran'a gönderdiği mektuplarda ve İskender Bey Türkmen'in eserinde Mülk-i Îrân, Memâlik-i Îrân gibi tabirler geçmişse de gerçek anlamda Şah Süleyman zamanında Memleket-i Îrân tabiri kullanılmaya başlanmıştır.

Safevîler, devlet teşkilâtında İlhanlı ve Akkoyunlu geleneğini devam ettirmekle birlikte kadim İran devlet anlayışının da canlanmasına imkân sağlamıştır. Şah İsmâil, tıpkı İslâm öncesi dönemlerde olduğu gibi hem dinî hem siyasî otoriteyi temsil etmekteydi ve "zıllullah fi'l-arz, naîb-i imâm mehdî (imam gâib)" gibi unvanlar taşıyordu. Onun zamanında tesis edilen vekîl-i nefes-i nefîs-i hümayun şahın vekilliğini yerine getirmekte olup kızılbaş reisler arasından seçiliyordu. Bu makam aynı zamanda mürşid-i kâmil sayılan şahın temsilcisi durumundaydı. Öte yandan Safevîler'in ilk dönemlerinde şehzadeler devlet tecrübesi edinmeleri için bir kızılbaş reisin lalalığında eyaletlerde görevlendirilirdi. Ancak Şah I. Abbas'tan itibaren bu geleneğe son verilmiştir.

Günlük işlerin yürütüldüğü divanın başkanlığını vezîriâzam yapıyordu. Divanda çok sayıdaki vezirden başka bir de vak'anüvis bulunurdu. Vak'anüvis aynı zamanda şahın münşisi idi. Divanda vezîriâzamdanda sonra kurçibaşı, eşik ağasıbaşı ve kullar ağasıbaşı gelirdi. Maliye

işleri müstevfî-i memâlik unvanı altında bir vezirin uhdesinde idi. Sarayın bütün işlerinin yürütülmesi nâzır-ı büyûtât veya büyûtât-ı hâssa-i şerîfe aitti. Safevîler'in ilk dönemlerinde hem dinî kurumların hem "adâlethâne"nin başında sadr bulunuyordu. Ne zaman tesis edildiği belli olmamakla beraber sonraları adalet işleri divan beyinin uhdesine verildi. Divan beyi en yüksek mahkeme görevini yürütüyordu. Bu görevin başında çoğunlukla Türk kökenliler bulunmaktaydı.

Bürokrasi Tacik olarak da adlandırılan Fars kökenlilerin elindeydi. Bununla birlikte bu zümre arasında İskender Bey Türkmen, Budak Münşî, Hasan-ı Rûmlû gibi Türkmen kökenliler de bulunmaktaydı. Buna karşılık askerî sınıfı meydana getiren kızılbaşlar hem merkezdeki hem eyaletlerdeki üst düzey görevleri ellerinde tutuyordu. Kızılbaş reisleri emîrû'l-ümerâ veya beylerbeyi unvanı ile eyaletlerde görevlendirildiğinde maiyetlerinde bulunan kabileleriyle birlikte gidiyor, kabilesinin erkekleri aynı zamanda onların askerî gücünü oluşturunuyordu. Bu vesile ile eyaletlerin gelirlerini tasarruf ediyor, savaş halinde kendilerine tâbi askerlerle orduya katılıyordu. Bununla birlikte iç huzursuzluklar veya kendi aralarında meydana gelen çekişmeler ordunun savaş gücünü büyük ölçüde azaltıyordu.

Ülke Şirvan, Karabağ, Azerbaycan, Hemedan, Irâk-ı Arab, Fars, Kûh, Gîlûye, Kirman, Kandehar, Belh, Herat, Merv, Meşhed, Esterâbâd gibi çok sayıda eyalete bölünmüştü. Eyalet idaresine genellikle bey, han veya sultan rütbesiyle Türkmen kökenli reisler gönderilirdi. Bazı eyaletler ise şehzadelere tahsis edilirdi. Safevîler'in ilk

dönemlerinde eyaletlerin idaresini elinde bulunduranlar hangi rütbeye sahip olursa olsun hâkim olarak nitelendirilirdi. Ancak sonraları en yüksek idarî makamı tanım-
lamak için beylerbeyi unvanı kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte kaynaklarda nâdiren emîrû'l-ümerâ ve hân-ı hânân unvanlarına rastlanmaktadır.

Topraklar şahın malı sayılırdı. Geniş arazilere sahip hânedan üyeleri ve saray ileri gelenleri gelirlerinin bir bölümünü, bazan tamamını müsadere edilmesi korkusu yahut dinî gerekçelerle vakıflara bağışlardı. Öte yandan Selçuklular'da da uygulanan iktâ geleneğinin bir devamı olarak idarecilere veya askerî sınıfa "tuyul" adıyla araziler tahsis edilirdi. Tuyul toprakları ya dâimî veya bir yıllık sürelerle verilirdi. Askerî sınıftan olup kendisine tuyul tahsis edilenler sipahiliği terketmediği müddetçe ömür boyu toprağı tasarrufunda tutar ve erkek evlâdına devredebilirdi. Yıllık olarak tahsis edilen tuyullar her yılın sonunda yenilenir veya başkasına verilirdi.

III. İÇTİMAÎ ve İKTİSADÎ HAYAT

Safevîler'in ilk dönemlerinde İran'da yaşayan ahalinin büyük bölümü Sünnî idi. Bu durum yeni mezhebin yayılmasında büyük bir engel gibi görünse de Şah İsmâil'in aldığı sert tedbirlerle Şiîlik kısa sürede bütün İran'ı kapsayan bir mezhep haline geldi. Bir Venedikli tüccarın anlattığına göre Tebriz Meydanı'nda toplanan halka önce Şiî fıkhi anlatılıyor, daha sonra şeyhülislâmın nezaretinde topluca mezhep değiştirme işlemi yerine

getiriliyordu. Ülke genelinde halkın yeni mezhebe geçmesi telkin ediliyor, aksi halde katliamlar yapılıyordu.

Safevîler'de hâkim unsurları Türk boyları oluşturunuyordu. Özellikle Şamlu, Ustaclu, Türkmen, Rumlu, Dulkadirli, Avşar, Tekelü, Kaçar gibi Türk boyları öne çıkmıştı. Tâlış, Rujeki / Ruzeki, Pazuki, Erdelân gibi Fars asıllı kabileler de mevcuttu. Şah Abbas'tan itibaren bu boylar merkezîleşme eğiliminin güçlenmesiyle nisbeten etkilerini kaybetmiştir. Orta tabakayı tâcirler, küçük esnaf, işçi ve çiftçiler teşkil ediyordu. Şiî ulemâ son derece nüfuz kazanmıştı. Vakıf mülkler bunlara tahsis edilen bağlar, evler, dükkân, hamam ve kervansaraylardan ibaretti.

Şah İsmâil'in tahta geçmesiyle birlikte ilk sikke Tebriz'de kesilmişti. Tümen adı verilen sikke yaklaşık olarak 10.000 gümüş dinar değerindeydi. İlk altın sikke eşrefî adıyla tedavüle çıkmış olup Mısır Memlûkleri'nde görülen eşrefinin taklidi idi. Paraların bir yüzünde sultanın adı, diğer yüzünde Şiîliğin göstergesi olarak "lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah Alî veliyyullah" ibaresi yazılırdı.

İktisadî hayatın temelini tarım ve hayvancılık oluşturunuyordu. Bu ayırım aslında İran toplumunu meydana getiren Türkler'le Farslar'ın hayat tarzını tanımlamaktaydı. Çünkü hayvancılık daha çok konar göçer hayatı devam ettiren Türkmenler'in elindeydi. Türkmenler han veya bey adı verilen bir aşiret reisinin etrafında cemaatler halinde yaşıyor, yaygın olarak koyun besliyordu. Her ne kadar Selçuklular'ın İran'da hâkimiyet kurmasından itibaren özellikle Kuzey İran topraklarında büyük ölçüde Türk yerleşmesi meydana

gelmişse de tarım hayatı genellikle Farslar tarafından temsil edilmekteydi. Köylüler topraklarını sulamada su kuyularından ve sulama kanallarından istifade etmeye çalışırdı. Orta ve Güney İran'ın büyük bölümünde yazlar kurak geçtiğinden hemen hemen her yerleşim yerinde büyük sarnıçlar inşa edilmişti.

Safevîler'in ilk dönemlerinde iç ticaretin önündeki en büyük engel ülkede yol ağının düzenli ve güvenli olmamasıydı. Şehirlerin birbirinden uzak oluşu da taşımacılık açısından önemli bir engeldi. I. Abbas zamanında köprüler ve kervansaraylar yapılarak yol ağı daha güvenilir ve kullanılabilir hale getirilmiş, İpek yolunun güzergâhının İsfahan'dan geçmesini sağlamak amacıyla Orta İran'da yer alan Kevir çölünü kateden bir yol inşa edilmiştir. Bu dönemde Tebriz, İsfahan, Kazvin, Şîraz gibi şehirler hızla gelişmeye başlamıştır.

Şehirlerde ticarî hayat daha çok Ermeni, yahudi ve Hintli tüccarların elindeydi. Yahudiler ve Hintliler kıymetli madenlerin ticaretiyle meşgulken Ermeniler dış ticareti ellerinde bulunduruyor ve neredeyse bütün Avrupa şehirlerini dolaşıyordu. Ermeniler sayesinde İran ipeği ve halısı Avrupa'nın en uzak şehirlerine kadar pazarlanabiliyordu. İç ticaretin gelişmesinden çok dış ticarete önem veren I. Abbas, Ermeni tüccarların Avrupa ile bağlantısından istifade etmek için Azerbaycan'ın Culfa şehrinde bulunan Ermeniler'in büyük bir bölümünü İsfahan'a nakledip yine Culfa adıyla yeni bir yerleşim yeri kurmuş ve onlara geniş imtiyazlar tanımıştır.

İran ipeğinin üretimi büyük ölçüde devletin tekelindeydi. XVII. yüzyılın ortalarında Büyûtât-ı Hâs-

sa-i Şerîfe'ye bağılı olarak otuzdan fazla imalâthane bulunuyordu ve burada yaklaşık 5000 sanatkâr çalışıyordu. Kazvin, Tebriz ve İsfahan ipek ticaretinin yapıldığı başlıca şehirlerdi. İran ipeğı Tebriz üzerinden Bursa'ya ve İstanbul'a, buradan Balkan ülkelerine kadar uzanıyordu. Osmanlı-İran savaşlarının yoğunlaştığı dönemlerde ipek ticaretinde aksamalar olmakla beraber özellikle Akdeniz limanlarına ulaşım için kullanılan Tebriz-Halep yolu önemini daima korumuş, coğrafi keşiflerden sonra bile canlılığını sürdürmüştür. Osmanlılar'ın 1639'da Safevîler ile barış antlaşması imzalamasının ardından bu yol daha çok tercih edilir olmuştur. Öte yandan İran ile ticareti geliştirmeye çalışan ve bazı imtiyazlar elde eden İngilizler'in Tebriz-Halep yolunu tercih etmekle beraber Karadeniz'in kuzeyinden dolaşmak suretiyle Kafkaslar veya Hazar denizi üzerinden İran'a ulaşma gayretleri bu yolun güvenli olmaması yüzünden kısa zaman içinde kesintiye uğramıştır. Basra körfezine yerleşmeye çalışan Hollandalılar, İran'da ticaret yapma imtiyazı elde etmişti. Bunlar ipekli dokumaların yanı sıra baharat, altın ve gümüş ticaretiyle meşgul oluyordu. Ancak sarayın tezgâhlarında dokunan ipeğın kalitesinden şikâyetçiydiler ve bunu düzeltmek için gayret sarfediyorlardı. Fransızlar bölgeye biraz geç gelmişse de kısa sürede imtiyazlar elde etmiştir. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da ipeğे olan ilginin azalması, İran ipeğinin değeri kaybetmesine ve ipek ticaretinin giderek önemini yitirmesine sebep olmuştur.

Avrupa pazarlarında İran halısının en güçlü rakibi Osmanlı halıları idi. Osmanlı-Safevî savaşları ticaret yollarından mal akışını büyük ölçüde etkilediğinden

İstanbullu halı tüccarları Avrupa'ya İran halılarına nazaran daha gösterişli ve daha ucuz olan Türk halılarını kolayca pazarlayabiliyordu. Her ne kadar İran halıları deniz yoluyla Hollanda ve İngiltere pazarlarına ulaşıyorsa da hiçbir zaman ipek ticareti kadar önemli bir mevki yer etmemiştir.

IV. İLİM ve KÜLTÜR

Timurlular ve İlhanlılar devrine göre Safevî dönemi İran'ı ilim merkezi olmaktan çok uzaktı. Bununla birlikte İran ordusunun ateşli silâhlardan yoksun olmasından dolayı Osmanlı-Safevî mücadeleleri boyunca onların özellikle askerî teknolojiye ilgisini arttırmıştı. Venedikli bir tüccarın naklettiğine göre daha Şah İsmâil döneminde İran ordusunda Osmanlı tarzı top dökümü yapan Ermeni mühendisler bulunuyordu, ancak Şah I. Abbas zamanına kadar tophâne kurulamamıştı. Şah Abbas döneminde İran'a gelen Sherley kardeşler yanlarında bazı askerî teknoloji kitapları ile top dökümünü bilen bir mühendis getirmişlerdi. Başta Portekiz olmak üzere Avrupa devletleriyle olan münasebetler Safevîler'in eline kıymetli topların geçmesine vesile olmuştu.

Öte yandan geleneksel olarak astronomiye ve ilm-i nücûma ilgi devam ediyordu. Şah İsmâil, Merâğa Rasat-hânesi'nin yeniden canlandırılması için gayret gösterdiyse de başarılı olamadı. Oğlu Şah I. Tahmasb, İsfahan'da saltanat sarayında rasat çalışmaları yapılması için gayret göstermiş ve yıldız cedvellerinin hazırlanmasını sağla-

mıştı. Usturlap ise hem oldukça geliştirilmiş, hem de sanatkârane bir estetiğe kavuşturulmuştu. Safevî sarayında pek çok müneccim bulunuyordu. Bunlar, gelecekle ilgili tahminlerin yanı sıra bazı hastalıkların tedavisiyle ilgili görüşler öne sürüyordu. Bu durum sarayın tabipleriyle kuvvetli bir rekabetin doğmasına yol açmıştır.

Tıp konusunda en önemli şahsiyetlerden biri, Herat ve Rey'de tahsil görmüş olan Muhammed Hüseyin Nurbahşî Bahâüddevlî'dir. Onun 1501'de yazdığı *İulâ'atü't-tecârib* adlı eser kısa sürede şöhret sahibi olmasını sağlamıştır. Meşhed'deki şifâhânede çalışan İmâdüddin Muhammed Şîrâzî 1569'da yazdığı risâlesinde özellikle frengi hastalığının tedavisinden bahsetmiştir. Şah I. Abbas zamanında Safevî sarayında çok sayıda tabip bulunuyordu. Özellikle devletin çöküş sürecine girmeye başlamasıyla pek çok tabip Hindistan'a göç etmiştir. Bunlar arasında *Elfâ'ü'l-edviye* ve *Dârâ Şükûhî* adlı risâlelerin müellifi Nûreddin Muhammed de bulunuyordu. İlâçların hazırlanmasında geleneksel yöntemler kullanılıyordu. *Büyûtât-ı Hâssa'*ya bağlı bir de ilâç imalâthanesi vardı. Hekimbaşı devletin sağlık işlerinden ve tabiplerin faaliyetlerinden sorumlu idi.

Safevî hâkimiyeti Şiîliği resmî mezhep haline getirince bu fıkıhı iyi bilen âlimlere ihtiyaç duyulmuştu. Şiî ulemânın azlığı yüzünden Lübnan ve Bahreyn'den âlimler İran'a davet edilmiş, bu durum ilk Şiî metinlerinin Arapça olarak kaleme alınmasına veya Arapça'dan Farsça'ya tercümelerin başlamasına ortam hazırlamıştır. Tarikatların da Şiîliğin gelişmesine ciddi katkısı olmuştur. Aynı dönemde Sünnîliğe reddiye türü risâlelerin kaleme

alınmasında belirgin bir artış gözlenmeye başlanmıştır. Gerek Şiîliğin ihyası ve mahiyetinin anlaşılması yolunda yapılan tartışmalar gerekse reddiye türü eserlerin yazılması felsefe alanında Şeyh Bahâeddin Âmilî, Mîr Dâmâd, Sadreddîn-i Şîrâzî (Molla Sadrâ), Abdürrezzâk b. Ali el-Lâhîcî, Kadı Saîd-i Kumî gibi fakih ve filozofların yetişmesine imkân sağlamıştır. Şîraz Medresesi dönemin en meşhur eğitim kurumu idi. Burada naklî ilimlerin yanı sıra ilm-i nücûm, fizik, kimya, riyâziyyât ve felsefe okutulmaktaydı. Şah I. Abbas tarafından Molla Abdullah-ı Şüşterî adına yaptırılan medrese devrin en meşhur Şiî fakihlerini bünyesinde toplamıştı. Safevîler döneminde birçok edebî ve tarihî eser kaleme alınmıştır. İran edebiyatı Safevîler zamanında gelişmiş, ayrıca tarihçilik önemli bir aşama kaydetmiştir.

V. SANAT

İslâm sanat tarihinde İran sanatı içinde çok önemli bir merhale teşkil eden Safevî devri gösterişli sanat eserleriyle temsil edilmekte, bunlar, gerek mimaride gerekse küçük sanat eserlerinde meydana getirildikleri çevrenin zenginliğini ve gücünü aksettirmektedir. Safevî hükümdarları sanatçıları korumuş ve sanat faaliyetlerinin gelişiminde önemli rol oynamıştır. İsfahan özellikle başşehir olduktan sonra Safevî sanatının merkezi haline gelmiştir. Bu devirde İran'ın yabancılarla ilişkilerinin artması sanat faaliyetlerine önemli desteklerin sağlanmasına imkân vermiş, böylece ihtişamlı örnekler ortaya konmuştur. Safevîler'in sanat anlayışı komşu ülkeler üzerinde de etki

yapmış, Osmanlı sarayı çerçevesinde İran minyatürleri ve İranlı nakkaşlara gösterilen ilgi kadar Hindistan'da Bâbürlüler'i de tesiri altına almıştır.

Birkaç devir gösteren Safevî sanatında Şah İsmâil zamanı (1501-1524) örnekler bakımından çok fakirdir. Buna karşılık Şah I. Tahmasb döneminde (1524-1576) özellikle minyatür ve hat sanatında ulaşılan başarı Safevî zevk ve düşüncesinin eriştiği noktayı aksettirmektedir. Şah Tahmasb'ın son yıllarında eski önemini kaybetmekle beraber varlığını koruyan sanat faaliyetleri, on yıl kadar süren ve daha sonraki şahlar devrinde ortaya çıkan atılımlara rağmen ekonomik sıkıntı ve siyasî karışıklıklar sebebiyle daha sınırlı ölçülerde kalmıştır. Ancak Şah I. Abbas'ın tahta çıkmasıyla başlayan yeni dönemde (1587-1629) Safevî sanatında önemli başarılar elde edilmiş, bu mimarinin en güzel eserleri ortaya konmuştur. Şah Abbas'tan sonra gelen hükümdarlar devrinde eski sanat anlayışı devam etmekle beraber özellikle Avrupalî tesirlerle yabancı sanat zevki kendisini önemli ölçüde hissettirmiştir.

Mimari. Safevî mimarisinin önemli örnekleri Şah I. Abbas döneminden kalmadır. Safevîler'in zenginlik ve ihtişam bakımından zirvede bulunduğu devrin temsilcisi olan Şah Abbas, hem şehir planlaması bakımından hem de çok sayıda âbidevî yapının bânisi olarak büyük bir şöhet kazanmıştır. İsfahan'daki eserler sadece o dönemin değil İran sanatının en güzel eserleri arasında yer almaktadır. Şah I. Abbas'ın 1597-1611 yılları arasında yaptırdığı Meydân-ı Şâh, etrafında bulunan dükkânlarla birlikte saray binaları arasında yer alan Mescid-i Şâh

(1612-1630), bu devrin şaheseri ve İslâm mimarisinin en güzel eserlerinden kabul edilmektedir. Dört eyvanlı plana sahip mâbed, meydana açılan cümle kapısı ve kible istikametini tayin eden iki ayrı eksenin bir açılı teşkil edecek şekilde birleştirilmesiyle meydana gelmiş ilgi çekici bir düzenlemeye sahiptir. Zengin çini tezyinatıyla göz dolduran caminin cümle kapısının, yanlarında iki yüksek minare bulunan yüksek kible eyvanı ve onun arkasında yer alan yüksek kubbesiyle heybetli bir görünüşü vardır. Ana ibadet mekânının yanlarında Şah Abbas devrinden sonra birer merkezî avlu etrafında teşekkül etmiş medreseler bulunmaktadır

Meydân-ı Şâh'a göre tanzim edilmiş plan düzeniyle dikkat çeken bir başka eser Şeyh Lutfullah Camii'dir. Safevî dinî mimarisinin en muhteşem eserlerinden biri olan yapının inşası 1602-1618 yılları arasında tamamlanmıştır. Muhteşem cümle kapısı ile sekiz sivri kemer tarafından taşınan köşe kemerleri üzerinde yükselen büyük bir kubbeyle örtülü ibadet mekânı arasında irtibatı sağlayan koridor düzeniyle dikkat çeker. Mescid-i Şâh gibi Şeyh Lutfullah Camii de muhteşem çini tezyinatıyla göz kamaştırmaktadır. Meydân-ı Şâh etrafında bulunan en güzel eserlerden biri de XVII. yüzyıl içinde yapıldığı bilinen yedi katlı Âlî Kapu Sarayı'dır. Yapının Meydân-ı Şâh'a bakan çok katlı cephesi Safevî Sarayı'nın dışarıyla irtibatını sağlayan giriş bölümünü teşkil eder. Kabul bölümü olarak kullanılan binanın müzik odası ve yabancı elçilerin kabul salonuyla birlikte meydanda yapılan tören ve polo oyunlarını takip etmeye yarayan yüksek balkonu dikkat çekici özelliklere sahiptir.

Safevî Sarayı'nın bölümlerinden biri olan Çihilsütun (kırk sütun) bahçede yer alan köşklere biridir. Şah II. Abbas devrine (1642-1666) ait olduğu düşünülen bu köşk yirmi yüksek ahşap direk tarafından taşınan geniş revakıyla dikkat çekmektedir. Direklerin köşkün önünde bulunan havuza yansısıyla kırk adet görülmesinden dolayı binaya kırk sütun adı verilmiştir. Revak arkasında duvar üzerinde mozaik biçimi kesilmiş aynalarla yapılmış aynakârî tezyinat yanında büyük kabul salonundaki bazı tarihî konuları işleyen duvar resimleri yapının sanat bakımından önemli unsurlarındandır.

Safevî köprüleri arasında en meşhur eser, Şah II. Abbas tarafından İsfahan'da yaptırılan 1650 tarihli Pul-i Hâcû'dur. Safevîler'in tamirat ve tâdilâtıyla gelişmiş yapılar arasında da özellikle bir Timurlu eseri olan Erdebil'deki Şeyh Safiyyüddin Türbesi ve Büyük Selçuklu eseri olan İsfahan Cuma Camii dönemin önemli âbideleridir. Safevî hânedanının atası olan Şeyh Safiyyüddin'in türbesi XVI. yüzyılın sonlarına tarihlenen zengin çini tezyinatıyla dikkat çeker. İsfahan Cuma Camii'nde özellikle ana eyvanın yanlarında bulunan iki minare, eyvanlardaki mukarnas tonozlu örtü sistemi ve zengin çini tezyinatı Şah I. Abbas devrine ait eklerdir. İsfahan'da yer alan ve Sultan Hüseyin Mirza tarafından yaptırılan Mâder-i Şâh Medresesi 1704-1714 yıllarında inşa edilmiş çini tezyinatlı, dört eyvanlı olup Safevî mimarisinin son önemli eseridir.

Minyatür, Hat ve El Sanatları. Safevî sanatı içinde minyatür ve hat önemli bir yer tutar. Safevî hükümdarlarının himaye ettiği nakkaş ve hattatların yapıların mimari

tezeyinatını düzenlediği, halı desenleri çizdiği, seramik, metal ve cam eşyaların şekil ve süslemelerini belirlediği bilinmektedir. Bunun dışında saray kütüphanesinin idareciliğini yapan bu sanatkârlar devletin resmî yazışmalarında ve törenlerde görev almıştır. Bu dönemde sanat ve sanatkârlara dair çeşitli eserlerin yazılmış olması sanat tarihi açısından ayrı bir önem taşır.

Hat örnekleri kitap sayfaları dışında mimari eserlerin en göze çarpıcı yerlerinde binaların ihtişam ve tesirini arttırıcı elemanlar olarak sık sık kullanılmıştır. Bunlar ayrıca kumaş ve halılarla metal ve kuyumculuk eserlerinde yer alır. Önemli hattatlar arasında XVI. yüzyılın ortalarında Şah Mahmûd Nîsâbûrî, ikinci yarısında Melik Deylemî, Rüstem Ali, Muhib Ali, Abdullah-ı Şîrâzî ve Şah I. Abbas devrinin önemli isimleri olarak Baba Şah İsfahânî, Abdülbâkî-i Tebrizî, Ali Rızâ-yi Abbâsî ve nesta'lik yazıyı güzelliğinin zirvesine ulaştıran Mîr İmâd zikredilebilir.

Minyatür sanatı Safevî devrinin belki de en faal yönünü oluşturmaktadır. Bu dönemde ortaya konan eserler kalite bakımından İran minyatürünün en önemli merhalelerinden birini teşkil etmektedir. Tasvir konusundaki hoşgörölü tavırlarıyla bu sanatın gelişmesine katkıda bulunan Safevî hükümdarları sanatkârların çok değişik konuda eserler meydana getirmesine imkân hazırlamıştır. Safevî nakkaşları kitaplarda yer alan resimler ve özel albümler için tek sayfa resimler yanında halılarla kumaşları kullanmak üzere desen ve tasvirler yapmışlardır. Bu sanatçıların saray, köşk vb. binaların içinde yer alan duvar resimlerini, çiniler üzerindeki

desen ve tasvirleri de hazırladığı bilinmektedir.

Safevî minyatürü biri Akkoyunlu anlayışı, diğeri Herat'ta yerleşmiş Timurlu anlayışının oluşturduğu iki kaynağın etkisiyle şekillenmiştir. Bu okulun teşekkülü Şah I. Tahmasb'ın şehzadelik yıllarından başlayarak onun tahta çıkmasıyla gelişmiş, 1522'de Tebriz saray atölyesinin başına getirilen Bihzâd'ın etkisiyle ilerleyerek değerli örnekler ortaya koymuştur. Herat anlayışını takip eden Bihzâd'ın yanında Şah Tahmasb devri ustaları arasında Sultan Muhammed, Âgâ Mîrek ve Şeyhzâde gibi sanatkârlar vardır. Bu dönemin önemli eserlerinden olan yazmalarda saray hayatı ve av sahnelerine ağırlık veren minyatürler dikkat çekmektedir. 1560'larda Şah Tahmasb'ın yeğeni İbrâhim Mirza'nın himayesinde Sultan Muhammed'in oğlu Mirza Ali, Bihzâd'ın yeğeninin oğlu Muzaffer Ali ve Şeyh Muhammed, Şah II. İsmâil devrinde Muzaffer Ali önemli ustalardır. Şah I. Abbas döneminde gerçekleşen sanat hareketleri arasında ön plana çıkan Sâdıkî ve Rızâ-yi Abbâsî önemli nakkaşlardır. Şah I. Abbas'ın ölümünden sonra Rızâ-yi Abbâsî yönetiminde varlığını sürdüren minyatür faaliyeti onun talebeleriyle oğlu Safî tarafından devam ettirilmiştir. XVII. yüzyılın ortalarında Muhammed Kâsım ve Muhammed Yûsuf dikkat çekmektedir. Avrupa etkilerinin çoğaldığı son devirdeki sanatkârlar arasında Ali Kulı Cebbâr, Muhammed Zamân, Muîn Musavvir ve Muhammed Zamân'ın oğlu Muhammed Ali gibi isimleri zikretmek gerekir.

Şah Abbas döneminde seramik yapımı önemli bir gelişme göstermiştir. Çin porselenlerine duyulan ilgi sonucunda mavi-beyaz renkli porselenler başta olmak

üzere değişik tipte eserler meydana getirilmiştir. Bu devirde İsfahan, Meşhed, Kirman gibi şehirlerde atölyeler açılmıştır. Özellikle Kuzey İran'da bulunan Kubaçi'de imal edilen seramikler Safevî devrinin ilgi çekici hususiyetlerini taşımaktadır. XVII. yüzyılda lustre tekniğiyle yapılmış eserlere önem verilince bu tip seramiklerin yapımı öne çıkmıştır.

Safevî sanatının başta gelen faaliyet alanlarından olan kuyumculuk ve metal işçiliği, halıcılık ve kumaş dokumacılığında ortaya konulan eserler de büyük değere sahiptir. Bu eserler âhenk ve zarafet bakımından dikkat çekmektedir. Ayrıca kumaş ve halı sanatı kollarında gözcü eserler ortaya konmuş, İran halı üretimi bizzat şahların idaresi altında gelişmiştir. Minyatür ve hat sanatının derin etkisinde bulunan halı desenleri büyük beğeni ve ilgi kaynağı olurken halıların hazırlanmasında kullanılan ham madde ve yapım tekniklerinin kalitesi de eserlerin değerini arttırmıştır. İran şiiri ve mistik düşüncesinden kaynaklanan tasvir ve yazı örnekleriyle zenginleştirilmiş bu halılar arasında Erdebil'de yapılmış olanlar meşhurdur. Halıcılığa paralel olarak gelişen kumaş dokumacılığı da önemli bir sanat koludur. XVI. yüzyılda dokunan ipekli ve sırmalı kumaşlarla XVII. yüzyılda yapılan dîbâlar (brokar) Safevî dokumacılığının örnekleri arasında önemli bir yer işgal etmektedir.

Şah İsmail Dönemi (1501-1524)

1494 yılında daha küçük yaşlarda tarikatın başına

geçen Şah İsmail, Azerbaycan bölgesinde etkili bir din adamı haline geldi. Türkçe konuşan ve Türk kökenli olan Şah İsmail, gücünü artırarak İran'ın merkezine doğru harekete geçti. 1501 yılında Tebriz ele geçirildi. Bu şehrin ele geçirilmesinde, dini duyguların yanında Tebriz'in bir Türk şehri olması da etkili olmuştur. Akkoyunluların elinden alınan şehir, Safevilerin merkezi haline geldi. Bu dönemde Irak ve Doğu Anadolu topraklarının bir kısmı Safevilerin eline geçti ve Osmanlılarla bir dizi savaşlar yapıldı. Şah İsmail'in Şia politikası devlet politikası haline getirilmiş ve göçebe Türkmen aşiretleri arasında görüşleri tutulmaya başlamıştı. Şah İsmail'in, Akkoyunluları ortadan kaldırdıktan sonra İran'da millî bir devlet süreci başlatması önemli bir gelişmedir. Zira herhangi bir dinin milli ve resmi bir hüviyete bürünmediği İran'da resmi din olarak Şia İslâm'ı ilan edilmişti. Yavuz Sultan Selim, tahta çıktığında Osmanlı topraklarında görülmemiş bir istikrarsızlık vardı. Osmanlılar uzun zamandır böyle bir ortam görmemişlerdi. Bu bunalımın kaynağı ise Safevi Devleti'ydi. Özellikle Doğu'da yaşayan Türkmenler, Şah İsmail'in sözlerinden etkilenmekteydi. Yavuz Sultan Selim Han, bu devleti ortadan kaldırarak hem Anadolu'ya huzuru tekrar getirecek hem de Türkistan yolunu Osmanlılara açabilecekti.

Türkistan'da, Osmanlı mülkünde yaşayan kadar Müslüman Türk yaşamaktaydı. Gerek Çaldıran Zaferi gerekse I. Selim'in doğudaki diğer seferlerindeki amaç, Osmanlı Devleti'nin doğu topraklarında istikrarın sağlanmasıydı.²³ Ağustos 1514'te Çaldıran Ovası'nda yapılan savaşta, iki imparatorluk da var güçleri ile savaşacaklardı. İki imparatorluk da güçlerinin zirvesindeydi. Yavuz

Sultan Selim Han, İran üzerine yürüyüp Osmanlıların doğu vilayetlerini koruma altına almayı amaçlamaktaydı. Sultan I. Selim'in doğu siyaseti ile Müslüman ülkelerin üzerinde hâkimiyet kurma teşebbüsü, nihayetinde İran ile Osmanlıları karşı karşıya getirmişti.

Şah İsmail, büyük bir devlet adamıydı; aynı zamanda iyi bir komutandı. Akkoyunluları ortadan kaldırmakla kalmamış, ülkesini Ceyhun Irmağı'na kadar genişletmişti. İran'da siyasi birlik kurmak kolay değildi. Ardından Irak-ı Acem'i ve Azerbaycan'ı ele geçirmişti. 1510 yılında, doğusundaki Özbek Hanlığı'nı yenmiş ve Özbeklerin İran topraklarına saldırmasını önlemişti. Bir yandan da Anadolu üzerinde hak iddia etmeye başlamıştı.

“Şah İsmail, on dört yıldan beri giriştiği savaşlarda her zaman üstün gelmiş ve kendisine bağlanmak istemeyen on dört hükümdarı yenmişti. O, Şirvan, Mazenderan, Dulkadir beyleriyle Akkoyunlu, Karakoyunlu, Özbek hükümdarlarına olduğu gibi, Sultan Selim'e de üstün geleceğini ümit ediyordu; ancak bu kibirli İran şahının artık yıldızı zirvesine ulaşmış ve sararıp düşme noktasına gelmiş bulunuyordu. Osmanlı mutlak padişahının önünde kısa bir süre sonra Çaldıran Savaşı'nda İran şahı, kesin bir yenilgiye uğrayacak ve ondan on yıl sonra da tamamen yok olacaktı.”

Tahmasb Dönemi (1524-1576)

Yavuz Sultan Selim Han'ın Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail'i yenmesi ile birlikte uzun bir süre Safeviler güçlerini toparlayamadı. Şah İsmail'in ardından Safevilerin başına I. Tahmasp (1524-1576) geçti. Şah Tahmasb döneminde ülke siyasi kargaşa ile meşgul oldu. Bu dönem, Kanuni Sultan Süleyman dönemine denk düşmektedir. Her ne kadar I. Selim'in politikaları başarılı olsa da, İran kaybettiği topraklarda hak iddia etmeye devam etmekte ve doğudaki Türkmenlerin Şiileşmesi için çalışmaktaydı. Mohaç Bozgunu ile Osmanlılar bölgenin en büyük gücü haline geldiler ve bu güç tüm dünya tarafından kabullenildi.

1534 yılında I. Süleyman'ın Bağdat'ı alması ile Mezopotamya yolu, Osmanlılara açılmış oldu. Tarihe Irakeyn Seferi olarak geçen bu savaşta, sadece Bağdat alınmakla kalmamış aynı zamanda Basra Körfezi ve

Basra'nın batısında yaşayan Arap aşiretleri de Osmanlı hâkimiyetini kabul etmiştir. İran, bu fethi kabullenmek zorunda kalmıştı. Yine 1554 yılında yapılan bir diğer İran Seferi'nde ise Van ve Tebriz geri alınmış, Diyarbakır'a kadar ilerlenmiştir. Türkler, Azerbaycan'a ve Gürcistan'a hâkim olunca, İranlılar kendi yaylalarına çekilmek zorunda kaldılar. Fakat Osmanlı ordusunun bazı bölgelerden geri çekilmesi ile Şah Tahmasp, tekrar Erciş ve Ahlat bölgelerini geri almıştır. İran Şahı'nın barış istemesi üzerine İran ile Osmanlılar, 1555 tarihinde Amasya Antlaşması'nı imza ettiler. Bu antlaşma ile Türklerin çoğunlukta olduğu Tebriz ve Doğu Anadolu toprakları ile Bağdat Osmanlı hâkimiyetinde olacaktı. Bu antlaşma, İran ile imzalanan ilk resmi antlaşma olması bakımından önemlidir.

Osmanlılar, İran ile savaşı bir süre antlaşmalar ile bitirmelerine rağmen Kafkasya üzerine yürüdüler. Amaçları, Kafkasya'daki İran hâkimiyetine son vermektir. Kafkasya'da yaşayan halkların ekseriyeti Müslüman ve Sünni mezhebine bağlıydı. İran ise Kafkas halklarına Şii propagandası yapmakta ve ameli/itikadi meselelerde Müslümanların aklını karıştırmaktaydı. Bir yandan da Kırım ile kara bağlantısı oluşturma isteği vardı. Rusların Kafkasya'daki ilerleyişi de durdurulmalıydı. 1581 yılında gerçekleşen Kafkasya seferi, başarılı olamadan tamamlandı.

Şah I. Abbas Dönemi (1587-1629)

İran tarihinin önemli simalarından birisi de I. Abbas'tır. Şah İsmail'in ölümü ile birlikte devlet otoritesi sarsılmış, İran'ın en büyük meselelerinden birisi olan siyasi istikrar tekrar bozulmuştu. Gerek Safevi beyleri arasında gerekse sınırların içerisindeki diğer halklar arasında öne geçme mücadeleleri nedeni ile bir türlü istikrar sağlanamamaktaydı. Şah I. Abbas da böyle bir kargaşanın içerisinde yönetime geldi. Bu dönemde Safevi gerileyişi durdu ve tarihinin en parlak dönemi yaşandı. Osmanlı Devleti, yükselme döneminde imzaladığı antlaşma ile İran ile savaşı durdurmuştu. Lakin Osmanlıların duraklama dönemine girmesi ile birlikte savaşlar da başladı. 1577-1590 yılları arasında İran-Osmanlı savaşları hiç bitmedi. Şah Tahmasb'ın ölümü ile Osmanlılar ellerine bir fırsatın geçtiğini düşünerek, İran ile savaşıma yoluna gitti. Osmanlılar Ferhat Paşa Antlaşması ile Tiflis ve Dağıstan bölgelerini aldı ve ilerleyişini sürdürdü. Bu antlaşma ile Osmanlılar, Doğu'da en geniş sınırlara ulaşmış oldu.

1605-1611 yılında Osmanlı-İran savaşları tekrar patlak verdi. İran hükümdarı Şah Abbas'ın Osmanlıların Avusturya ile savaşından dolayı doğuda otorite kuramayışını fırsat bilerek, Osmanlı topraklarına saldırması üzerine savaş başladı. Bir yandan da Anadolu topraklarında Celali isyanları başlamıştı. 1611 yılında imzalanan Nasuh Paşa Antlaşması ile Osmanlılar, bir önceki antlaşma ile aldıkları toprakları tekrar İran'a bırakmak zorunda kaldı. İran ise Osmanlılara yılda 200 deve yükü ipek vermeyi kabul etmişti. Bu antlaşma, Osmanlıların doğuda ilk

toprak kaybettiği antlaşmadır. 1617-1618 yılında tekrar Osmanlı-İran savaşları patlak verdi. İran, Nasuh Paşa Antlaşması ile söz verdiği ipek vergisinden vazgeçti. Osmanlılar ise İran'ı, antlaşmayı ihlal ettiği gerekçesi ile uyardı ve Osmanlı-İran Savaşı tekrar başladı. İran ile Serav Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma, ilk imzalanan Amasya Antlaşması'na benzemektedir. Osmanlılar bazı kazanımlar elde etti ve Kars ile Ahıska kaleleri Osmanlılarda kaldı. Şah Abbas, antlaşma hükümlerine uymadı ve sürekli Osmanlı topraklarını yağma etmeye kalkıştı. Bir yandan da kendi içerisinde yaşayan farklı milletleri bir arada tutmak için sürekli Osmanlı düşmanlığı körüklendi ve İran'da yaşayan Sünni halklar, mezhep değiştirmeye zorlandı. Bağdat, bu dönemde Osmanlılardan geri alındı ve Doğu Anadolu'yu Şiileştirme faaliyetleri olağanca gücüyle devam etti. Bağdat'ta yaşayan Sünni halka karşı büyük bir kıyım başlatıldı. IV. Murat'ın padişahlığına gelen bu dönemde, Bağdat üzerine bizatihi padişahın da katıldığı bir sefere çıkıldı. Savaşın sonunda Bağdat ve Musul, tekrar Osmanlılara katıldı. Fakat Türkmen yurdu Azerbaycan ve Revan İran'a bırakıldı. Zagros Dağları ise iki ülke arasında sınır olarak kabul edildi. Her ne kadar İran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu ile Kafkasya'da yaşayan Müslümanları Şiileştirmeyeceğini beyan etse de bu politikalarından vazgeçmedi.

İmzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması, günümüz sınırlarını belirlenmesi için önemli bir adımdır ve günümüze göre çok bir değişiklik içermemektedir. Bu dönemde İran üzerindeki tehlike, sadece batısından değil doğusundan da gelmekteydi. Özbekler, zaman zaman İran sınırına yaklaşıyor ve İran'ı rahatsız ediyorlardı.

“Türkler, Şah Abbas’ın saldırmamasını beklemeden kendileri saldırdılar. Ferhat Paşa’nın komutanlığında bir orduyla, 1587’de İran’a girdiler. Bağdat yakınlarında cereyan eden savaşı İranlılar kaybetti. Türkler Tebriz’i yine aldılar. Bu arada Özbekler Horasan’da kargaşalıklar çıkarmışlardı. Özbek hükümdarı Emir II. Abdullah, ihtiraslı bir adamdı. Sınırlarını genişletmiş, Horasan’da Herat ile Meşhed’i fethetmişti. Sonraları İsfahan’ı da alarak bütün Horasan’ı eline geçirmiş oldu. Ama 1597’de Şah Abbas, ordusunu toplayıp Özbeklerin üstüne öyle bir hırsla yürüdü ki, hepsini darmadağın edip Horasan’dan attı.”

Osmanlılarla yapılan 1590 İstanbul Antlaşması’nın verdiği rahatlık ile kuzeydoğudaki Özbek Hanlıklarına karşı saldırıya geçen İran, bu hanları Amu-Derya Irmağı’nın diğer yakasına kadar sürdü. Gücünü toplayan İran Safevileri, Osmanlılardan Bağdat’ı geri aldı.

Tüm ülkede düzeni sağlayan I. Abbas, sanata ve ilme de çok önem verdi. Savaşlarda tahrip olan sanat eserleri onarıldı. İsfahan şehri bu dönemde saygın konumuna yükseldi. Şah Abbas zamanında İran ordusuna önem verildi. Daha önce Akkoyunlu askeri teşkilatını örnek alan Safeviler, Osmanlılar karşısında aldıkları yenilgiler üzerine, eksikliklerini anlamışlardı. Şah Abbas’ın Avrupa’dan uzmanlar getirmesi ile askeri alanda birçok ıslahat meydana gelmiş ve akabinde Safevi ordusu yenilenmiştir. Devlet ve Şah birlikleri olarak askeri ordu iki kısma ayrıldı. Devlet ordusu, ordu içerisinde yeniliklere karşı çıkan subaylar tarafından devam ettirildi. Eski usul savaşmaya çalışan bu ordunun yanında Şah’ın ordusu bulunmaktaydı. Yeni getirilen silahlar ile savaşan Şah

ordusu ise oldukça görkemli bir orduydu. Şah Abbas, Şah ordusunun yanında sadece kendisini koruyacak olan ve Türkmenlerden oluŐan Hassa Birliği de meydana getirmişti.

“Safevilerin durumlarını düzeltmek çabaları çerçevesinde, Şah Abbas görece yoksul devletin geliŐimine bir dürtü sağlamak amacıyla merkantilist bir politika baŐlattı; para ihracını sıfırladı, yerel sanayiye destekledi. Özellikle de, yeni yeni gelişen İran ipek sanayiini çok k rl  bir devlet iŐletmesi haline getirdi ve etkin Ermeni tacirleri İran’ın bu en değerli ihraç malını pazarlamak üzere kendisi için çalıŐmaya zorladı. Abbas, askeri yapıyı ve devletin iktisadi durumunu d n Ő t rmekte öylesine baŐarılıydı ki, 16. yüzyılda Osmanlılardan kaybedilen toprakları geri aldı ve Safevi kontrolünü her yönde genişletti ya da pekiŐtirdi. Onun enerji ve vizyonu, 17. yüzyıl baŐlarında yeni başkenti ve devletin iktisadi merkezi yapmak üzere yeniden inşa ettiği İsfahan’da gözlenebilir. İsfahan’da, Osmanlı’nın İstanbul’u gibi, zarif dini binalar ve devlet binaları, kompleksleri, güzel çarŐılar ve kervansaraylarla donatıldı. Kentte, koruma altındaki Ermeni ticaret toplumu için ayrı bir mahalle vardı; bu tacirler, İran ile Asya ve Avrupa pazarları arasındaki bağı oluŐturuyorlardı. Ancak, Safevi rejiminin 1722’de çöküŐüne katkıda bulunan iki eğilim de Şah Abbas zamanında ortaya  ıktı. Bunlardan biri Abbas’ın Osmanlı’nın tahta geçme kavgalarını önlemek için muhtemel varisleri hareme kapatma siyasetini benimsemesiydi; bunun Osmanlı İmparatorluğu’ndaki sonuçları, Safevi İran’da da aynı biçimde oldu. Bir yandan geleceğin hükümdarlarının askeri ve siyasi yetenek ve tecrübelerine ölümcül

bir darbe indirilirken, öte yandan haremın etkisi arttı. Bununla eş zamanlı olarak Abbas, öncellerinin Irak ve Suriye'den Şii âlimler davet ederek yarattıkları İran Şii uleması üzerindeki kontrolünü kaybetti.

Böylece Şah Abbas döneminde Şii ulema etkinleştigi gibi kurumsallaşmaya başlamıştı. Şii âlimler, Hazreti Ali'nin soyundan gelen imamların, Kur'an'ı diğer insanlara göre daha iyi anladıklarını, dolayısıyla İran halkının ulemaya ihtiyacı olduğunu ileri sürüyorlardı. Böylece hem Şii toplumlar, imamların otoritesi altına girmeye başladı hem de devlet mekanizması zayıflamaya başladı. Zira İran'da devlet otoritesi olmadan, bağımsız olarak Şii uleması bir araya geliyordu. Şah Abbas'ın vefatından sonra başa gelen basiretsiz liderler döneminde İran Şii uleması daha da etkin hale geldi ve toplumun tek temsilcisi konumuna yükseldi. Yine Şah Abbas'ın İran sanatına verdiği destek takdire şayandır. Zira İsfahan şehri, Safevilerin yeni başkenti olmuş ve bu şehir düzenli imar ve iskân politikası sayesinde doğunun incisi haline gelmişti. Birçok Şii âlim, bu şehirde medreselerde öğrenci okuttu. İranlılar, İsfahan'a "Dünyanın Yarısı" demektedirler. İranlılara göre İsfahan şehrinin güzellikleri, dünyanın yarısına bedeldir. Müslüman olmayanlara bile anlayışlı davranan Şah Abbas, o dönemin dünya liderleri tarafından da saygıyla anıldı.

Şah II. Abbas Dönemi (1642-1666)

Gerek Safi döneminde gerekse II. Abbas döneminde

İran tekrar toparlanamadı. Ülkenin doğusundaki Afgan aşiretler ile yaşanan çatışmalar sürerken, II. Abbas'ın 1666 yılında ölümü ile İran Safevileri gerilemeye başladı. 1722-1746 yılları arasında meydana gelen Osmanlı-İran Savaşları nedeni ile İran'ın batı kesimleri savaş alanı haline geldi. Bu savaşlar, binlerce insanın ölümüne ve şehirlerin yıkılmasına neden oldu. Yüz binler evini yurdunu terk etti. Kafkas Müslümanları, İran'ın Kafkasya'yı Şiileştirme politikasını Osmanlılara şikâyet etti.

İran'daki siyasi kargaşa sadece Osmanlıları değil, Rusya'yı da harekete geçirdi. İran topraklarının paylaşılması konusunda iki büyük güç karşı karşıya geldi. Fransa'nın arabuluculuğu ile Osmanlı ve Rusya 1724 yılında İstanbul Antlaşması'nı imzaladı. İran topraklarını kendi aralarında paylaştılar. Revan, Tebriz, Karabağ, Hamedan ve çevresini Osmanlılar aldı. Rusya ise Esterabad ve Mazenderan çevresini aldı. Bu antlaşma, aynı zamanda Rus-Osmanlı dostluk antlaşması niteliğindedir. Bunun yanı sıra İran'ın doğu vilayetlerini de Afganlar işgal etmişti. İran'da yaşayan Sünni Müslümanlar ise doğudan gelen Afgan güçleri ile bir olarak, Safevileri yıkmak için ayaklanmışlardı. II. Tahmasb böyle bir durum karşısında ne yapacağını bilmez bir durumdaydı, zira yapılan savaşlar kaybediliyordu ve devleti elinin altından kayıyordu. Afganlılara karşı Ruslara bazı tavizler vermiş, lakin sonuç alamamıştı. Şah Tahmasb, çareyi Harezm bölgesindeki Türkmen kuvvetlerden yardım istemekte buldu. Kaçar Türkmen beyi Fethi Ali Bey, İran Şahı'na bir ordu verdi. Bu ordu sayesinde İran, Afganlıların aldıkları toprakların büyük kısmını geri aldı. İran, 1732 yılında Osmanlılar ile Ahmet Paşa Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Bu

antlaşma ile Gence, Tiflis, Revan ve Dağıstan Osmanlılarda kaldı. Kirmanşah, Tebriz ve Luristan toprakları ise İran'da kaldı. Lakin Nadir Şah bu antlaşmayı tanımadı ve savaşlar devam etti. Osmanlı Devleti, girişilen savaşta başarısız oldu ve Kırım Hanlığı'ndan yardım istedi. Rusya ise Kırım Hanlığı'na bağlı ordunun İran üzerine sefere çıkmasını çeşitli bahaneler ile engellemek istedi. Osmanlılar, Rusların bu tutumundan dolayı Rusya'ya 1736 yılında savaş açtı ve bu savaş, 1739 yılına kadar sürdü. İran ile 1746 yılında II. Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalandı ve İran işgal ettiği toprakları boşalttı. Osmanlılar ile İran arasında başlayan bu savaşlar, uzun yıllar sürdü. Bu savaşların ardından Osmanlı topraklarında birçok isyan meydana gelmiş ve Osmanlılar toprak kazanmaktan ziyade İran karşısında başarısız olmuşlardır.

Safeviler Dönemi Kültür ve Medeniyet

Safeviler de diğer Müslüman ve Türk devletleri gibi benzer idare tarzı ile yönetilmekteydi. Başlangıçta Akkoynlu devlet teşkilatını örnek alan Safeviler, daha sonra Osmanlı devlet yönetimini örnek almaya başladı. Safevi şahları, Osmanlı padişahları gibi devlet yönetiminde mutlak şekilde hâkimdiler. Safeviler, Selçuklu-Osmanlı şehzadelerine uygulanan sancak sisteminin bir benzerini İran'da uygulamaya koydular. İran'ın merkezden uzak illerine gönderilen şehzadeler, burada devlet işleri ile ilgili tecrübe kazanmaktaydı. Bir yandan da çağın önemli âlimlerinden ders alan şehzadeler, daha küçük yaşta, başta Türkçe, Farsça ve Arapça olmak üzere birçok dili öğre-

niyorlardı. Lakin Safeviler daha sonra sancakta şehzade yetiştirme usulünden vazgeçip, şehzadeleri başkentteki sarayda yetiştirmeye karar verdiler.

Osmanlıların düştüğü yanı sıra sürüklenen Safeviler, devlet adamlarının sancaklarda yetişmesini engelleyerek aynı zamanda devlet tecrübesi almalarını da engellemiş oldular. Devletin başında bulunan kişi hem dini olarak hem de siyasi olarak geniş haklara sahipti. Şah İsmail'in Şiiliği devlet mezhebi haline getirmesi ile birlikte devlet de bu karaktere bürünmüş oldu.

Osmanlılardan ve Hint Moğol İmparatorluğu'ndan çok etkilenen Safeviler, güçlü bir devlet teşkilatı kurdular. Bu devlet teşkilatının işleyişini engelleyen en önemli sebep, İran'ın geniş bir coğrafyaya hâkim olmasıydı. Geniş vilayetleri, beylerbeyi ile yönetime katmaya çalışan Safeviler, başarılı olsalar da devletin yıkılmasında merkezi otoritenin azalmasının payı en büyüktür. Batı İran toprakları Osmanlı etkisinde kalırken, Kuzey İran toprakları Rus etkisi altındaydı. Hele Horasan bölgesi, İran'ın en zor yönetilen bölgesiydi. Burada yaşayan halkların ekseriyeti Sünni olduğu için kendilerini Özbek hanlıklarına veya Afgan emirliklerine daha yakın hissetmekteydiler.

Safeviler, Hint-Moğol İmparatorluğu ile savaşmadılar lakin Nadir Şah'ın 1739 yılında Delhi'ye kadar olan bölgeleri işgal etmesi ile birlikte burada hüküm süren Babür İmparatorluğu yıkılış sürecine girdi. Nadir Şah'ın Hint seferleri nedeni ile yıkılışa geçen Babür İmparatorluğu'na öldürücü darbeyi İngilizler vurmuş ve Hint alt kıtasına hâkim olmuşlardır. İngilizler, Hindistan'ın ardından

Afganistan ve İran üzerinde sömürgeci siyasetlerini uygulamaya başladılar. Safevilerde, şahın ardından ülke yönetiminde en yetkili kişi baş vezirdi. Baş vezir, şahın olmadığı zamanlarda, şahın işlerinin eksiksiz yürütülmesini sağlar ve savaşımlara en önde katılırdı. Safeviler, ilk dönemlerde bürokratik yapılanmaya önem vermezken daha sonraki dönemlerinde askeri, iktisadi ve yazışma işleri ile ilgilenen ayrı divanlar oluşturmuşlardır. Safevi ordusu, başlangıçta küçük bir orduydı ve Akkoyunlular örnek alınarak kurulmuştu; fakat gerek doğudan gelen saldırılar gerekse batıda Osmanlı gibi büyük bir imparatorluk ile komşu olmak, Safevilerin büyük ve düzenli bir ordu kurmalarına yol açtı. Şah Abbas, kendi döneminde ordudaki eksiklikleri fark ederek, Avrupalı uzmanların desteği ile yeni bir ordu oluşturulması için çalıştı.

“Bütün Müslüman ülkelerdeki idare tarzı aşağı yukarı aynıydı. Sultan, Şah ya da Halife en yüksek baştı. Onu Naib, Vekil ya da Sadrazam takip ederdi. Savaşlarda ya hükümdar ya da oğlu başta giderdi. Ayrı bir başkomutana pek ihtiyaç duyulmazdı. Sultan ya da Şah aynı, zamanda Baş Hâkim'di; ayrıca bir de Büyük Kadı vardı. Müftü de Şah'ın akıl hocasıydı. Maliye, haberleşme ve asayiş gibi görevlere bakan vezirlerde bulunurdu.

Safeviler zamanında, törenleri idare eden biri de bulunurdu. Haberleşme iyi temin edilmediği için taşradaki valilere büyük imtiyazlar verilmişti. Tayin yetkileri vardı. Askeri kuvvetin başında bulunurlardı. Vergileri toplar, belirli bir miktarını başkente yollarlardı. Vergilerden başka gelir olarak, bağış, ganimet, gümrük bedeli, geçiş paraları, haraç da vardı. Şah'a ayrıca özel hediyeler

verilirdi. Ülkenin idaresi düzenliydi. İran'da endüstri gelişmişti; bazı mallar ihraç edilirdi. İran halıları, dokumaları, bardakları, çömlekleri ve minyatürleri dünyanın her yerinde revaçtaydı. Bilhassa İran kumaşları öylesine beğenilirdi ki, Avrupa kralları bile onları kullanırlardı. İngiltere Kralı II. Charles, İran kumaşından yapılmış elbiseler giyerdi.”

Safevilerde Şah'ın ailesinden sonra toplumdaki en önemli kesim Türk boy beyleriydi. Kuzey İran ve Horasan bölgesinde yaşayan bu beyler, İran'da saygın bir konumda ve bölgelerinde tek hâkim güç olarak bilinirlerdi. Safevi şahları da bu beyler ile iyi geçinmek zorunda kalırlardı. Bu beylerin kendilerine has orduları vardı ve savaş olduğu zaman merkezdeki orduya katılırlardı.

İran'da Türk boy beylerinin ardından diğer milletlerin beyleri ve Şii din âlimleri gelmekteydi. Halk, Şii önderleri çok sever ve onların sohbetlerine katılırlardı. İran'daki halkların yerleşik hayata geçmelerinde bu din adamlarının çok etkisi oldu. Ayrıca bu din adamları Safevilere birçok alanda yardımcı olmaktaydı. Ülkedeki boy beyleri ile Şah'ın arasını bulma görevi bu din adamlarına aitti.

Safeviler, tarım ve hayvancılık ile geçimini sağlayan bir devlettir. 1550'li yıllardan itibaren İngilizler, Safeviler ile ticaret antlaşmaları imzalayarak, Safevi mallarının Avrupa pazarlarına taşınmasını sağladılar. Bir yandan da Hazar ve Baltık bölgelerine İngiliz çıkarlarının ulaştırılmasında İran güzergâhları yardımcı olmaktaydı. Özellikle I. Abbas döneminde, başta tarım ve ticaret alanlarında büyük gelişmeler meydana geldi. Şah Abbas'ın ılımlı siyaseti, yabancıların İran'da ticaret yapmasına sebep olmuştu.

Hatta İngilizler birkaç şehirde imalathane kurarak, İran sanayisinin temelini atmışlardı. Tarım sulama kanalları aracılığı ile yapıliyordu. Her ne kadar Safeviler ile Osmanlılar arasında siyasi ve dini sebeplerle birçok savaş meydana gelmiş ise de her iki devletin ticaretleri hiç aksamamıştı. Osmanlıların ardından Safeviler, ülkelerinin doğusunda hüküm süren Babür Türk İmparatorluğu ile de ticaret yapmaktaydı. Osmanlı ülkesine Safeviler daha çok ipek ihraç ederken, Osmanlılar da işlenmiş bakır eşya ihraç ediyorlardı.

KAYNAKÇA

Ahmed Akmaz, “Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi”, Bizim Gençlik Yayınları, Kayseri, 1994.

Ahmet Demir, “Osmanlı Padişahları”, Kamer Yay.

Ahmet Demirci, “Osmanlı’nın Altın Sayfaları”, Kamer Yayıncılık, İstanbul, 2015.

Ahmet Tabakoğlu, “Türk İktisat Tarihi”, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1997.

Akdes Nimet Kurat, Türkler Ansiklopedisi, C 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Ali Çimen, “Tarihi Değiştiren İmparatorluklar”, Timaş Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Alphonse de Lamertine, “Aşiretten Devlete Türkiye

Tarihi (Haz. M.R. Uzman), 1.cilt, Tercüman 1001 Temel Eser, 1949.

Asaf Hüseyin, “Batının İslam’la Kavgası”, (Çev: Mesut Karaşahan), Pınar Yayınları, Nisan 1991.

Atilla Şahiner, “Osmanlı Tarihi”, Timaş Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Bahaeddin Ögel, “Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi”, İstanbul, 1980.

Bahaeddin Ögel, “Türk Kültürünün Gelişme Çağları I-II”, MEB Basımevi, İstanbul, 2001.

Bahaeddin Ögel, “Türk Kültürünün Gelişme Çağları”, MEB Basımevi, İstanbul, 2001.

Bahattin Uslu, “Türk Mitolojisi”, Kamer Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Bayram Yıldızgil, “El-Kaide ve Küresel Uzantıları”, AZ Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Bernard Lewis, “Alamut Kalesi ve Hasan El Sabbah”, Nokta Kitap, İstanbul, 2012.

Cahit Akşit, “Dinler Tarihi”, Kamer Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Cemal Kutay, “Bilinmeyen Tarihimiz”, Dizerkonca Matbaası, İstanbul, 1974,

Cihan Alkan, “Türklerin Ortadoğu Hâkimiyeti”, Kamer Yayıncılık, 2016.

Cuma Vural, “Osmanlı Hikâyeleri”, Liya Yayıncılık,

Ankara, 2013.

Çığır Doğu Zorlu, “Türk Devletleri Tarihi”, Kamer Yayınları”, İstanbul, 2015.

D. Ahsen Batur, “1200 Yıllık Sürgün”, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.

D. Mehmet Doğan, “Türk Kimliğinin Coğrafyaları”, Yazar Yayınları, Ankara, 2010.

D. Mehmet Doğan, “Yüzyılın Soykırımı”, Vakıf Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Doğuşundan Günümüze İslâm Dünyası, Milliyet, İstanbul, 1985.

Ed. Francis Robinson, “Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi”, (Çev: Zülal Kılıç), Kitap Yay. İstanbul, 2005.

Erhan Arıklı, “Günümüzdeki Türk Halkları ve Tarihleri”, Nüans Yayınevi, 2007.

Feridun Kandemir, “Medine Müdafaası”, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991.

H. M. Balyuzı, “Hz. Muhammed ve İslâm Devri”, Çeviren: Süreyya Güler, Kazancı Matbaacılık, İstanbul, 1996.

Hakan Boz, “Tarihi Değiştiren Mektuplar”, Yediveren Yayıncılık, 2017.

Hasan Basri Bilgin, “Mazideki Adamlar”, Yediveren Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Hasan Erbay (ed.), “Dede Korku Kitabı - Han'ım hey”, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Yayınları, Ankara, 2014.

Heyet, “Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi”, c.13, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989.

Hüseyin Tekinoğlu, “Göktürkler”, Kamer Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Hüseyin Tekinoğlu, “Selçuklu Tarihi”, İstanbul, Kamer Yayınları, İstanbul, 2015.

Hüseyin Tekinoğlu, “Türkler”, Kamer Yayıncılık, İstanbul, 2015.

İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklu Tarihi”, MEB, İstanbul, 1992.

İlber Ortaylı, “Türklerin Tarihi 2”, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.

İlhan Bahar, “Teşkilat-ı Mahsusa MİT ve İstihbarat Örgütleri”, Kamer Yay. İstanbul.

İlya Zaitsev, “Astrahan Hanlığı”, (Çev: Zharmukhamed Zardukhan), Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, 2002.

İrfan Ülkü, “Moskova'yla İslâm Arasında Orta Asya”, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2002.

İsa Yusuf Alptekin, “Doğu Türkistan Davası”, Seha Yayıncılık, İstanbul, 1992.

İstanbul, 2007.

J. Von Hammer, “Osmanlı Tarihi”, Kamer Yayınları,

İstanbul, 2013.

Jean-Paul Roux, “Babur”, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Jean-Paul Roux, “Türklerin Tarihi”, (Çev: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan) Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Laszlo Rasonyi, “Tarihte Türklük”, Örgün Yayınevi, Nurer Uğurlu, H. Z. Koşay, T. Andaç, İstanbul, 2008.

Manole Neagoe, “Bozkırın Üç Atlısı Attila-Cengiz Han-Timur”, Çatı Kitapları, (Türkçesi: Müstecip **Ülküsal**), İstanbul, 2011.

Mehmed Niyazi, “Türk Tarih Felsefesi”, Ötüken Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Mehmet Saray, “Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Muhammed Ebu Zehra, “Dünya İslâm Birliği”, Esra Yayınları, İstanbul, 1996.

Mustafa Fatihoglu, “İslâm Tarihinin İftihar Tabloları”, İki Dünya Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Mustafa İlbey, “Geçmişten Günümüze Türkmenler (Oğuzlar)”, HDY Yayıncılık, Ankara, 2010.

Mustafa Müftüoğlu, “Yalan Söyleyen Tarih Utansın”, Başak Yayınları, İstanbul, 2006.

Müslüman Bilim Adamları-I, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Nesimi Yazıcı, “İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Nihad Sami Banarlı, “Türk Edebiyatı Tarihi”, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 2001.

Nihal Atsız, “Türk Tarihinde Meseleler”, Ötüken Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Oğuz Çetinoğlu, “Türklerin Muhteşem Tarihi”, Bilgeoğuz Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Osman Öndeş, “Kudüs’ü Nasıl Kaybettik”, Tarih Mecmuası 10, 1967.

Osman Turan, “Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi I-II”, Boğaziçi Yayınları, 1999.

Ömer Faruk Yılmaz, “Tarihin Arka Sayfalarından I-II”, Çamlıca Yayıncılık, 2012.

Ömürkul Karayev, “Türkler ve Kağanlıkları”, Çev. Mustafa Kalkan, Bilge Kültür Yayınları, 2008.

Plano Carpini, “Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)”, Engin Ayan, Gece Kitaplığı, 2014.

Ramazan Özey, “İslâm Dünyası”, Erkam Yayınları, İstanbul, 1996.

Roger Graudy, “Yaşayan İslâm”, (Çev: Mehmet Bayrakdar), Pınar Yayınları, 2011.

Ruy Gonzales de Clavijo, “Semerkant Sefaretnamesi”, Tarih Mecmuası 7, 1967.

S. F. Mahmud, “İslâm Tarihi”, (Çev: A. Kevenkoğ-

lu-Ayhan Sümer), Varlık Yayınevi, Ankara, 1962.

Seda Şener, “Mimar Sinan”, 5Renk Yayınevi, İstanbul, 2013.

Server Tanilli, “Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş Ortaçağ II”, Say Yayıncılık, İstanbul, 1986.

Sinan Meydan, “Atatürk ve Türklerin Saklı Tarihi”, İnkılap Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Sultan Mahmut Kaşgarlı, “Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası”, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2004.

Süleyman Kocabaş, “Osmanlı İsyanlarında Yabancı Parmağı”, Vatan Yayınları,

Tahsin Tunalı, “Tac-Mahal”, Hayat Tarih Mecmuası, Sayı 9, 1967.

Tahsin Ünal, “Türkler Nasıl Müslüman Oldu”, Tarih Mecmuası 10, 1967.

Tolga Uslubaş, “Geçmişten Günümüze Dünya”, Melisa Matbaacılık, İstanbul.

Türk ve İslâm Devletleri, C.2, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Türkler Ansiklopedisi, C II, Yeni Türkiye Yayınları, (Türkler 2 adlı görseller) 2002.

Ümit Hassan, “Osmanlı Devletine Kadar Türkler”, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997.

V. V. Bartold, “Orta Asya”, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.

Yılmaz Öztuna, “Büyük Tarih Ansiklopedisi”, Bateş Yayıncılık, Ankara, 1992.

Yılmaz  ztuna, “Tarih i Gözüyle”, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2010.

Yılmaz  ztuna, “Türk Tarihinden Yapraklar”, Mill  Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985.

Yusuf Has Hacıp, “Kutadgu Bilig”, (Fikri Silahdarog lu), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

İslâm sanat tarihinde İran sanatı içinde çok önemli bir merhale teşkil eden Safevî devri gösterişli sanat eserleriyle temsil edilmekte, bunlar, gerek mimaride gerekse küçük sanat eserlerinde meydana getirildikleri çevrenin zenginliğini ve gücünü aksettirmektedir. Safevî hükümdarları sanatçıları korumuş ve sanat faaliyetlerinin gelişiminde önemli rol oynamıştır. İsfahan özellikle başşehir olduktan sonra Safevî sanatının merkezi haline gelmiştir.

PARANA